

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Кўлёзма хукуқида

УДК: 262.1.72. 394.

**БОРАТОВ ЭЛДОР МУҲИТДИНОВИЧНИНГ
ОММАВИЙ МАДАНИЯТНИНГ ИНСОН РИВОЖЛАНИШИГА ВА
ЖАМИЯТ ҚАДРИЯТЛАР ТИЗИМИНИНГ ЎЗГАРИШИГА ТАЪСИРИ**

Мавзусида

магистр академик даражасини олиш учун ёзилган

ДИССЕРТАЦИЯ

**5A 111601 – Ижтимоий-гуманитар фанларни уқитиши методикаси
(Маънавият асослари)**

Илмий раҳбар _____ доц. А.Эркаев

Қарши –2016

Мундарижа

КИРИШ

Биринчи БОБ.ОММАВИЙ МАДАНИЯТ ТУШУНЧАСИ: КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА ШАКЛЛАНИШИ.....

1.Оммавий маданият шаклланишининг жамият индустрлашуви ва урбанизациялашуви билан боғлиқлиги.....

2.Оммавий маданиятнинг постиндустриал жамиятда ижтимоий феноменга айланиши.....

Боб бўйича хуроса.....

Иккинчи БОБ. ОММАВИЙ МАДАНИЯТНИНГ ИНСОН ИЖТИМОЙ РИВОЖИДАГИ НИСБАТИ

2.1.Оммавий маданиятнинг ижтимоий функциялари.....

2.2 Глобаллашув шароитида оммавий маданиятнинг жамият ва шахс хаётига зиддиятли таъсири.....

Боб бўйича хуроса.....

Учинчи БОБ., ОММАВИЙ МАДАНИЯТНИНГ МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР ТИЗИМИГА САЛБИЙ ТАЪСИРИНИ МИНИМАЛЛАШТИРИШ ЗАРУРЛИГИ

3.1. Оммавий маданият ва миллий қадриятлар муносабати.....

3.2 Оммавий маданиятнинг миллий қадриятларга салбий таъсирини камайтириш муаммолари.....

Боб бўйича хуроса.....

ХУРОСА.....

Адабиётлар руйхати.....

КИРИШ

Магистрлик диссертацияси мавзусининг асосланиши ва унинг долзарбилиги.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликни эълон қилгач, жаҳон ҳамжамиятига жадаллик билан интеграсиялаша бошлади. Натижада ҳамкорлик алоқалари кучайиб, барча соҳада, шу жумладан маданият ва маънавият соҳасида ҳам ҳамкорлик ва ҳаракат эркинлиги юзага келди. Бу эса ижтимоий ҳаётнинг муайян соҳаларида ўзига хос муаммолар пайдо бўлишига олиб келди. Зеро Юртбошимиз қайд этганидек “Биз юртимизда янги ҳаёт асосларини барпо этар эканмиз, бир масалага алоҳида эътибор беришимиз лозим. Яъни, коммунистик мафкура ва унинг аҳлоқ нормаларидан воз кечилганидан сўнг, жамиятда пайдо бўлган гоявий бўшлиқдан фойдаланиб, четдан биз учун мутлақо ёт бўлган, маънавий ва аҳлоқий тубанлик иллатларини ўз ичига олган “оммавий маданият” ёпирилиб кириб келиши мумкинлигини унутмаслик керак”.

Табиийки “оммавий маданият” деган ниқоб остида аҳлоқий бузуклик ва зўравонлик, индивидуализм, эгосентризм гояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа ҳалқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни қўпоришга қаратилган ҳатарли таҳдидлар одамни ташвишга солмай қўймайди. Шу мусабат билан ҳозирги кунда маънавий ва моддий мазмундаги ҳодисаларнинг қандайдир мажмуи эмас, балки XIX-XX асрлар бўсағасида индустрιал жамиятда вужудга келган ҳамда “оммавий маданият” деб аталган ҳодиса олдинги маррага чиқмоқда.

Ўзига хос бўлган бу “оммавий маданият”ни унинг генезиси ҳамда ҳозирги жамиятдаги ролини илмий тадқиқ этиш яна шунинг учун ҳам долзарбки, ёш давлатларда XX аср сўнгги ўн йиллигига содир бўлган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, бозор муносабатлари шаклланаётган шароитда жамият ҳаётининг кўп томонлари тижоратлашуви, айниқса, бадиий

ва кундалик маданиятда тутуруқсиз, беъмани, ахлоққа зид жиҳатлар бағоят кучайиб боришини рағбатлантиради.

Ахборот технологиялари тез ривожланаётган бугунги кунда Ғарб оммавий маданияти ва тарғибот – ташвиқотининг “Маданий мустамлакачилик” хуружи кучаймоқда. Замонавий сивилизатсия яратган оммавий коммуникатсия ва ахборот воситаларидан, бинобарин, улар орқали миллий чегараларни осонгина босиб ўтиб жаҳон бўйлаб тарқалаётган оммавий маданиятнинг инсонга салбий таъсир кўрсатувчи айrim маҳсулотларидан ихоталаниб бўлмайди. Бу эса аҳолида, айниқса ёшларда мафкуравий ва маънавий-маданий иммунитетни ҳосил қилишни ўта долзарб муаммога айлантиради.

Оммавий маданиятнинг хатарли оқибатларини Президентимиз Ислом Каримов бир неча бор қайд этган эди. Жумладан, “Фидокор” газетаси мухбиридининг саволларига жавобларида:”Дунёда бир қарашда беозор, сиёsatдан холи бўлиб туюладиган шундай мафкуравий таъсир воситалари ҳам борки, уларга кўпинча етарлича эътибор беравермаймиз. Тарихдан маълумки бир ҳалқни ўзига тобе этишни истаган кучлар аввало уни ўзлигидан, тарихидан, маданиятидан жудо қилишга интилади. Маълумки, ҳар қандай касалликнинг олдини олиш учун аввало киши организимида унга қарши иммунитет ҳосил қилинади. Биз ҳам фарзандларимиз юрагида она Ватанга, бой тарихимизга, ота- боболаримизнинг муқаддас динига соғлом муносабатни қарор топтиришимиз, таъбир жоиз бўлса, уларнинг маъфкуравий иммунитетини кучайтиришимиз зарур”, деб таъкидлайдилар. Бу фикрларнинг маъно- мазмунини тушуниб етиш учун таъкидлаб ўтилган бундай сохта оммавий маданият бугунги кунда ёшларимизнинг онги ва қалбини эгаллашга интилаётган мураккаб мафкуравий воситага айланмоқда. Бугунги кунда мафкуравий кураш амалда Ер юзининг барча нуқталарида олиб борилмоқда. Оммавий маданият ушбу курашда баязан реаксион кучлар ва носоғлом мафкуралар томонида туриб иштирок этмоқда. У ўзининг

синалган усуллари билан, аслида инсониятнинг кўп асрлик маданий тажрибасига ҳеч қандай алоқаси бўлмаган қадриятларни абадийлаштиришга уринмоқда. Президентимиз Ислом Каримов Республика раҳбари бўлган дастлабки йиллардаёқ бу хавфли мафкуравий муаммо ҳақида огоҳлантирган эди. “Гап шу ҳақда борар экан, “оммавий маданият” муаммолариға ҳам алоҳида эътибор беришимиз лозим. Айрим кишиларда ялло қилиб яшаш, зўравонлик, ҳаром-харишлиқ руҳи ҳукмрондир. Баъзан одобсизлик, беҳаёлик, кўнгилни айнитар даражадаги намойишлардан одамларнинг фифони ошмоқда. Улар асрий анъаналаримиз, диёнат, виждон, одоб борасидаги халқ удумлари оёқ ости қилинаётганини айтиб, бизни мухофаза этинг демоқдалар. Биз бу билан ҳисоблашмоғимиз керак”.¹

Лекин оммавий маданият бир таркибли мазмунан ва шаклан бир хил даражадаги ходиса емас. Унда кич, мидъ ва арт деб аталадиган даражалар, қатламлар бор. Улар инсонга ва жамиятга бир хил таъсир кўрсатмайди. Оммавий маданиятнинг инсон ривожланиши ва жамият қадриятларига таъсирини батафсил ва холис ўрганиш лозим.

Хуллас оммавий маданият қўплаб кишиларни реал ҳаётдан чалғитиб уни виртуал воқелик, виртуал мулоқот билан алмаштироқда. Оммавий маданиятнинг инсон ҳаёти ва маънавияти виртуаллашувига таъсирини унутмаслигимиз, бу таъсири имкон қадар минималлаштириш чораларини кўрмоғимиз лозим. Ёшларни китоб ўқишига қайта ўргатмоқ, мумтоз ва замонавий юксак санъат асрларига қизиқтироқ, эстетик ва ахлоқий тарбия савиясини кўтармоқ керак. Негаки оммавий маданиятнинг миллий қадриятларимизга кўрсатаётган таҳдидидан ташвишланмасликнинг иложи йўқ. Оммавий маданият ниқоби остида аксил маданият ўзининг эътиборини ёшларнинг маънавий савиясини таназзулга учратиб уларни миллий қиёфамизни ўзида ифода этувчи азалий қадриятларимизда маҳрум қилишга қаратмоқда ва шу орқали ёшлар онги ва қалбини эгаллаш, уни дидини

¹ И.Каримов «Юксак маънавият енгилмас – куч» Т; Маънавият 2008 йил

ўлдириб уни мустақил фикрлашдан маҳрум қилиш орқали инсонни ўзлигидан жудо қилишни асосий мақсад қилиб қўяди. Ўшбу масалалар, айниқса оммавий маданиятнинг инсон табиатига, жамият қадриятлар тизимиға таъсири, уларни деформацияси ва трансформациясига сабаб бўлаётгани ётарлича ўрганилмаган ва долзарблигича қолмоқда.

Тадқиқот обьекти ва предмети:

”Оммавий маданият” тушунчаси ёритилган мақолалар, асарлар, рисолалар оммавий маданиятнинг мазмун-моҳияти, ижтимоий вазифалари ва жамият тараққиётидаги аҳамияти тўғрисида кўплаб тадқиқотлар жамият маънавий хаётида кузатилаётган тенденциялар, айниқса маданий хаётда юз берадиган ўзгаришлар, ОАВ орқали тарғибот етилаётган ва тарқатилаётган маданий маҳсулотларнинг инсон ва жамиятга зиддиятли таъсири “Оммавий маданият” тушунчасининг тадқиқотчилар томонидан талқин қилиниши ва методологик жиҳатдан талқин қилиниши тадқиқотнинг предмети хисобланади.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари:

”Оммавий маданиятнинг инсон ривожланишига ва жамият қадриятлар тизимининг ўзгаришига таъсири” мавзусини магистрлик диссертацияси иши учун олишдан асосий мақсад:

___ Бугунги кунда оммавий маданиятнинг инсон маънавияти ва жамият қадриятлар тизимиға кўрсатаётган зиддиятли, жумладан салбий илмий англаш, холис бахолаш ва таъсирини хар томонлама минималлаштириш;

Ушбу мақсаддан келиб тадқиқот олдига қўйидаги вазифалар қўйилди:

___ ”Оммавий маданият” тушунчасининг атама сифатида шаклланиши ва унинг замонавий илмий адабиётларда, мақола ва рисолаларда изоҳланишини таҳлил қилиш;

___ ”Оммавий маданиятнинг” постмодерн жамиятдаги ютуқлари ва камчиликларини таҳлил қилиш.

Оммавий маданиятнинг индустрисал жамиятда шакллана бошлишини постиндустрисал жамиятда ижтимоий феноменга айланишини кўрсатиш;

Оммавий маданиятнинг ижтимоий функциялари ва хусусиятларини очиб бериш орқали унинг глобаллашув шароитида шахс ва жамият хаётига зиддиятли таъсирини таҳлил этиш;

Оммавий маданиятнинг миллий қадриятларга зиддиятли таъсирини, улардан салбийларини минималлаштириш чора тадбирлари тўғрисида мулохазалар, таклиф ва хуносалар билдириш;

Тадқиқотнинг илмий фарази. Замонавий оммавий маданиятни объектив феномен хозирги замон жамиятининг ички узвий хоссаси иммоненти сифатида тадқиқ қилишгина унинг мазмуни, таркиби ва функцияларини тўғри аниқлаш, шахсга таъсирини холис баҳолаш имконини беради. Бу замонавий оммавий маданиятнинг шахсга салбий таъсирини камайтириш тадбирларини ишлаб чиқиш учун замин яратади.

1. Мавзу бўйича адабиётларнинг қичқача таҳлили. Оммавий маданиятнинг ўзига хос хусусиятлари хорижий мамлакатларда XIX асрнинг охиридан бўён тадқиқ ва талқин этиб келинади. Унинг мазмунини ифодалашга илк бор А. де Токвиль қўл урган.¹ Бироқ у муаммони илмий-назарий позициядан ўрганишга уринмайди. Кейинчалик мазкур муаммога бағишлиб нашр этилган манбаларни эса шартли равишда тўртга бўлиш мумкин:

1. Қатор илмий ишларда замонавий оммавий маданият мазмуни танқидий нуқтаи назардан ёритилади.²
2. Илмий ишларнинг иккинчи гуруҳида маданиятнинг оммавийлашувি зарурый, объектив жараён сифатида талқин қилинади.¹
3. Учинчи гуруҳ муаллифлари оммавий маданиятни нейтрал характерга эга феномен сифатида ўрганадилар.²

¹ Қаранг: Де Токвиль А. Демократия в Америке.- М.: Прогресс, 1994.

4. Илмий манбаларнинг тўртинчи гуруҳи оммавий маданиятнинг вужудга келиши сабаблари ва функцияларини турли методологик позициядан ўрганганд музаллифларнинг асарларидан таркиб топади.³

5. Ўзбекистонда оммавий маданият феноменининг тадқиқ этилишига И. Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарининг нашр қилиниши туртки бўлди. Асарда оммавий маданиятнинг тарқалиши билан боғлиқ жараёнлар ҳар томонлама таҳлил қилиб берилди.⁴ Китобнинг нашр қилиниши мазкур муаммога мутахассислар ва тадқиқотчилар эътиборини жалб қилди. Бунинг натижаси ўлароқ оммавий маданият мазмунига бағишланган илмий ишлар кўпайди.

Аксарият ўзбек олимлари оммавий маданият хусусиятларини танқидий нуқтаи назардан ўрганадилар.⁵ Оммавий маданиятни холис, ҳар томонлама таҳлил етадиган турли зиддиятли ходисалар йифиндиси сифатида талқин қилувчи илмий ишлар эса саноқли.¹ Хуллас, оммавий маданиятнинг ўзига хос хусусиятларига бағишланган илмий ишлар талайгина. Хусусан файласуф олим А.Эркаевнинг “Маънавият ва “Оммавий маданият “ тўғрисида ёзган мақолаларида Ш.Фойибназаровнинг “Оммавий Маданият” монографиясида баён этилган бироқ постиндустриал жамият шароитида оммавий маданият мазмуни, таркиби ва функцияларининг ўзгариб бораётгани, унинг умумсайёравий тус олаётгани, шахсга салмоқли таъсир кўрсатувчи система сифатида шаклланаётгани мавзуни алохида тадқиқот обьектига айлантиришни тақазо қилмокда.

Тадқиқотда қўлланилган усулларнинг қичқача тавсифи. Тадқиқотда умумийлик ва анализ ва синтез, тарихийлик ва мантиқийлик, индукция ва дедукция, барқарорлик ва беқарорлик (синергетик) бирлик, мавхумлиқдан

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. Т.: “Маънавият”, 2008. 117 б.

конкретликка кўтарилиш, социологик тадқиқот ва сўровлар ўтказиш усулларидан фойдаланилди. Илмий ишда Карши давлат университети фалсафа ва социология кафедраси томонидан 2012 йилнинг февраль ойида Самарқанд ва Қашқадарё вилоятида ўтказилган социологик сўров натижаларига ҳам таянилган. Сўровга 200 респондент жалб қилинган бўлиб, улар таркибида 17-25 ёшдагилар 46 фоизни, 26-30 ёшдагилар 10,5 фоизни, 31-40 ёшдагилар 22 фоизни, 41-50 ёшдагилар 16,5 фоизни, 51 ёшдан ошганлар 5 фоизни ташкил қилди. Тарих ва ижтимоий фанлар факультети Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими З-босқич талабаларининг маънавият тарғибот марказидаги амалиёт даврида вилоятимиздаги барча сотув дўконларидаги товарлар кўриниши ва ёшларнинг кийиниш маданияти ўрганилиб қилинган маълумотларига ҳам таянилган.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижалари оммавий маданият мазмуни, таркиби ва функциялари, шаклланиши босқичлари ҳакидаги илмий тасаввурларни бир қадар бойитади, унинг Ўзбекистонга кириб келиши сабабларини илмий талқин қилишда қўл келади, замонавий оммавий маданият ниқоби остида тарғиб қилинаётган ғоялар ва уларнинг шахсга таъсирини илм-фан позициясидан тадқиқ қилиш имконини беради.

Диссертацияда илгари сурилган ғоялар, келтирилган маълумотлар, қилинган назарий хуносалар, амалий тавсиялар фуқаролик жамияти институтлари ва жамоат ташкилотларининг тарғибот ташвиқот ишарида оммавий маданиятнинг шахсга салбий таъсирини камайтиришга қаратилган фаолиятида, Ўзбекистон Республикаси Маънавият ва маърифат кенгашининг тарғибот-ташвиқот ишларида қўлланилиши мумкин. Илмий иш материалларидан Олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида ижтимоий-гуманитар фанлардан ўтиладиган назарий ва амалий машғулотларда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги:

Оммавий маданият функциялари ва шаклланиши босқичлари тадқиқ қилинган;

Замонавий оммавий маданият таркибидаги ижобий ва салбий элементларнинг шахсга таъсири таҳлил қилинган;

замонавий оммавий маданиятнинг шахсга салбий таъсирини камайтириш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Натижаларнинг жорий қилиниши. Диссертацияда келтирилган илмий хуросалар Ўзбекистон Республикаси Маънавият ва маърифат кенгаши Республика Маънавият тарғибот маркази Қашқадарё вилоят бўлимни томонидан олиб борилган маънавий-маърифий тадбирларда кенг қўлланилган. Илмий иш натижалари Қарши давлат университети талабаларига “Маданиятшунослик”, “Маънавият асослари ва диншунослик”, “Фалсафа” ва “Миллий истиқлол ғояси” фанларидан маърузалар ўтишда ишлатилди. Шунингдек, тадқиқот натижалари муаллифнинг турли илмий-назарий конференциялардаги маърузаларида ўз ифодасини топди. Тадқиқот натижалари диссертантнинг 3 мақоласида, илмий-назарий конференция материалларида чоп этилган 2 тезисида ўз ифодасини топган.

Диссертация таркибининг қисқача тавсифи. Диссертация “Кириш”, олти параграфни ўз ичига олган уч боб, “Хуроса” ва “Фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан” иборат. Илмий иш матнининг умумий ҳажми бетни ташкил қиласди.

Диссертациянинг **кириш** қисмида мавзунинг асосланиши ва унинг дол зарблиги, тадқиқот обьекти ва предметининг белгиланиши, тадқиқот мақсади ва вазифалари, тадқиқот фарази, мавзуга доир адабиётларнинг таҳлили, қўлланилган услубларнинг қисқача тавсифи, тадқиқот натижаларининг назарий ва амалий аҳамияти, тадқиқотнинг илмий янгилиги, диссертация таркиби ҳақида маълумот берилган.

Диссертациянинг биринчи боби **“ОММАВИЙ МАДАНИЯТ ТУШУНЧАСИ: КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА ШАКЛЛАНИШИ”** деб номланиб,

унда 1.1.Оммавий маданият шаклланишининг жамият индустрлашуви ва урбанизасиялашуви билан боғлиқлиги бобида “оммавий маданият” шаклланишининг жамият индустрлашуви ва урбанизасиялашуви билан боғлиқлиги.

1.2.Оммавий маданиятнинг постиндустриал жамиятда ижтимоий феноменга айланиши бобида еса оммавий маданиятнинг постиндустриал жамиятда ижтимоий феноменга айланиши тадқиқ қилинган.

Диссертациянинг иккинчи боби **“ОММАВИЙ МАДАНИЯТНИНГ ИНСОН ИЖТИМОИЙ РИВОЖИДАГИ НИСБАТИ”** деб номланади. Унда Оммавий маданиятнинг ижтимоий функциялари, глобаллашув шароитида оммавий маданиятнинг жамият ва шахс ҳаётига зиддиятли таъсири миллий санъат тарғиботини модернизациялаш, шахс маънавий маданиятини юксалтириш орқали замонавий оммавий маданиятнинг шахсга салбий таъсирини камайтириш мумкинлиги ўрганилади.

Диссертациянинг учинчи боби **« ОММАВИЙ МАДАНИЯТНИНГ МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР ТИЗИМИГА САЛЬИЙ ТАЪСИРИНИ МИНИМАЛЛАШТИРИШ ЗАРУРЛИГИ »** деб номланган учинчи бобида Оммавий маданият миллий қадриятлар муносабатини чукур ўрганганд ҳолда Оммавий маданиятнинг миллий қадриятларга таъсирини камайтириш муаммолари ўрганилади.

Диссертациянинг **хулоса** қисмида тадқиқотдан келиб чиқадиган асосий хулосалар ва амалий тавсиялар баён этилган.

Биринчи боб. ОММАВИЙ МАДАНИЯТ ТУШУНЧАСИ: КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА ШАКЛЛАНИШИ

1.Оммавий маданият шаклланишининг жамият индустрлашуви ва урбанизасиялашуви билан боғлиқлиги

XIX аср охири ва XX аср бошлари янги типдаги, оммавий жамиятни шакллантиришнинг бош омиллари индустрлаштириш хамда урбанизация жараёнлари бўлди. 1760-1830 йиллардаги ишлаб чиқариш шароитини ўзгартириб юборган, натижада ривожланган мамлакатлар иқтисодиёти таркибининг ташкилий-иктисодий даражасида туб ўзгаришлар бўлишига олиб келган, яъни мануфактурадан фабрикага ўтилган, техник ихтиrolар туркумини англатадиган, саноат тунтариши деб аталмиш жараёнга асос солинди. Бу эса индустрлаштиришнинг, яъни халқ хўжалигининг барча соҳаларида ва, энг аввало, саноатда йирик машина ишлаб чиқаришни яратиш жараёнининг бошлангич нуктаси бўлди. Енгил саноатдаги тунтариш билан бошланган индустрлаштириш кейинчалик иқтисодиётнинг таянч тармоқларига ёйилди ва машина ишлаб чиқариши юзага келиши билан якунланди.

Саноат тўнташишининг ва индустрлаштиришнинг ривожланиши нафакат иқтисодиётда, балки амалда Европадаги барча давлатлар ижтимоий структурасида хам жиддий ўзгаришларга олиб келди. Янгидан очилаёттан хамда жадаллик билан кенгайиб бораётган завод ва фабрикалар янги-янги иш кучини талаб қиласди, оқибатда Европанинг барча мамлакатларида жадал урбанизация жараёни бошланиб кетди: қишлоқ жойлардан шахарларга жуда кўплаб кишилар қўчиб кела бошлишди. Натижада саноати жуда ривожланган давлатлар қишлоқ хўжалик махсулотларини четдан кўплаб харид қилишга мажбур бўлди, бунга муқобил равишда махсулоти четга чиқариладиган оғир саноат алохига ривожлана бошлади. Оқибатда XIX аср ўрталаригача халқ хўжалигининг етакчи тармоғи хисобланган қишлоқ хўжалиги амалда таназзулга юз тутди, саноатга йуналтирилган иқтисодиёт эса цикли

ривожланиб, тез-тез инкирозга учрай бошлади. Аграп жамият индустрисал жамиятга айланди.

Қадим замонларда ёқ, темир қуролларга ўтилгач, одамларнинг турмуш тарзи, фаровонлиги, ўз маънавий ва моддий эҳтиёжларини қондириш имкониятлари ўртасида фарқ кучайиб, ижтимоий табақалашув юз берди. Бу жараёнда табақа уларнинг ўзига хос маданиятлари вужудга келди. Ижтимоий нотенглик жамият аъзоларининг бир қисми қўлида моддий бойликлар тўпланишига олиб келди. Моддий жиҳатдан яхши таъминланган оилалар болаларини жисмоний меҳнатдан озод қилиб, уларни ўқитиш, яхши тарбия бериш, илм-фан, адабиёт ва нафис санъат асарларидан баҳраманд этиш, ақлий меҳнат ёки бошқарув ишлари билан шуғуллантириш имконига эга бўлдилар. Уларнинг диди, маънавий-маданий эҳтиёжлари камбағал, зўрга кунини ўтказадиган оилаларда ўсган саводсиз болаларнидан фарқ қилди. Улар жамиятнинг элитасини (хос кишиларини, хавосни) ташкил этди. Элитанинг маънавий-маданий эҳтиёжларини қондириш учун элитар маданият вужудга келди. Бунда биринчи галда ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралиб чиқиши мулкий табақаланиш билан бирга катта роль ўйнади. Аста-секин хос ва авом маданиятлари орасидаги фарқ кучайиб ўрта асрларда Шарқда, кейинчалик Ғарбда олимлар, мутафаккирлар маданиятни иккига – элита (хос) ва омма (авом) маданиятларига бўла бошладилар.

Ғарб мумтоз фалсафасида (И.Кант, Ф.Шеллинг, И.Фихте, Гегель ва улардан ҳам аввал И.Гердер) биз айнан шундай ёндашувни кузатамиз. Аммо тушунчаларга мумтоз файласуфлар томонидан батафсил таъриф берилмаган, улар илмий таҳлил этилмаган. Хос – элитар маданият жамият киборлари, ўқимишли зиёлилар диди, таъби, маънавий қизиқиш ва эҳтиёжларига мўлжалланган юксак профессионал адабиёт ва санъат намуналари, олий табақаларнинг ижтимоий хулқ-атвори ва муомала-мулоқоти билан боғланган. Омма маданияти эса оддий халқнинг эҳтиёжларини қондирувчи маънавий маҳсулот ҳисобланган. Фольклор, халқ амалий-безак санъати, урф-одат ва

анъаналар ҳам омма маданиятига киритилган. Бошқача айтганда, оммавий маданият ва халқ маданияти бир ҳодиса деб тушунилган, улар бир биридан ажратилмаган ва қарама-қарши қўйилмаган. Ушбу маданиятга жўн ҳодиса деб бирмунча беписанд қарашлар учраса-да, аслида умумий муносабат унчалар салбий бўлмаган. Халқ оғзаки ижодига эса қўп ҳолларда, айниқса мумтоз адабиётда ижобий муносабатни кузатамиз. Масалан, буюк рус шоири А.С.Пушкин фольклорни жуда севган. У халқ оғзаки ижодининг бир неча намуналарини қайта ишлаб, оригинал асарлар яратган.

Ҳ.Ҳайнे ўз гумони ва қарашларида якка, ёлғиз эмас эди. Бутун XIX аср давомида постклассик фалсафада “омма маданияти”га салбий қарашлар кучайиб борди. Шопенхауэр ва Ницше ижоди бунга яққол мисол бўла олади.

Маданиятни иккига – элитар (юксак) ва оммавий (тубан) маданиятга бўлиш анъанаси бизнинг давргача сақланиб қолди. Аммо оммавий маданият тушунчаси мазмuni ўзгариб, конкретлашди. Энди у қуи ижтимоий қатламлар маданиятини эмас, кўпроқ оммавий равишда индустрιал (саноат) усулларда ишлаб чиқиладиган ва оммавий ахборот воситалари ёрдамида тарқатиладиган, замонавий технологиялар ва қулайликлар шароитида вужудга келган маданиятни англата бошлади.

Биринчидан, маданий маҳсулотлар саноат усулда истеъмол товари сифатида ишлаб чиқарила бошлади. Улар такрорланмас индивидуалликка, оригиналликка эга эмас эди. Иккинчидан, ушбу маҳсулотлар истеъмолчи яшаётган асл – хаётий воқеликни эмас, балки хаёлий ва баҳтли гипервоқеликни яратди. Бу билан у истеъмолчини анча овутади, хаёлан бўлса-да, бир дам ўзини баҳтиёр сезишига кўмаклашади. Учинчидан, аҳоли турли қатламларининг диди ва эҳтиёжига, шу жумладан биологик инстинктларига мувофиқ беҳаёлик ва зўравонликни намойиш этувчи маҳсулотларни чиқаришни аста-секин “қонунийлаштириб” олди. Экранда ва комиксларда акс топган суперқаҳрамонлар меҳнат қилиб жисман эзилган, асаблари чарчаган, ўзини ноҳақ таҳқирланган ва алданган хис этувчи

кишилар учун таскин вазифасини ўтади. У хаёлан суперқаҳрамон билан бирга “душманлари”дан ўч олар, жунбушга келган ҳирсини қондирап, шу тариқа йиғилиб қолган аламлари бир оз тарқагандек бўларди. Ушбу тенденция бугунги кунгача давом этиб, ҳаттоқи кучайиб бормоқда. Замонавий оммавий маданият – истеъмол маҳсулотига айланган товар. У жамиятдан бегоналашган, ўз идентлигини, индивидуаллигини йўқотган, ўзи ҳам маълум бир функцияни бажарувчи механизмга айланган замонавий оммавий инсоннинг имманенти – ички хоссаси ва эҳтиёжидир. Индивидуаллигидан маҳрум, ақли ва жисмоний кучи товарга айланган кишига ўзига ўхшаган индивидуаллигидан маҳрум этилган, оммавий ҳисобланган маданий маҳсулот керак.

Индустрiali жамият капитализм ривожланиши жараёнида ўрта асрлар жамиятияга хос тузилмалар – ижтимоий табақаланиш ва табақавий имтиёзларни, ҳунарманд-косибларнинг касбий гурухлари, корпоратив ташкилотлари ва шу кабиларни яксон этди. Аристократия (зодагонлар, киборлар) ва руҳонийлар имтиёзларини, жамиятнинг хос қатлами мавқеини йўқотди. Улар қонун олдида бошқаларга тенг кишиларга айланди. Даромадларини тадбиркорликдан топа бошладилар. Тадбиркорлик қўлидан келмайдиган, жамиятга мослаша олмаган аристократлар тезда отабоболаридан қолган меросни еб битирди, ерларини, мулкини сотишга мажбур бўлди. Замонга мослаша олганлари буржуазлашди. Мехнаткаш халқ ўртасида ҳам жиддий ўзгаришлар юз берди. Завод ва фабрикаларда энди бир биридан ажратилган индивидлар оммаси меҳнат қила бошлади. Шаҳар аҳолиси илгаргидек бирор касбга ихтисослашган маҳаллаларда эмас, кўп қаватли уйлардан иборат ишчи кварталларида истиқомат қиласиди. Касбий жиҳатдан бирлашган маҳалла жамоалари бир биридан алоҳидалашган индивидлар оммаси билан алмашди.

Шундай қилиб, оммавий жамиятнинг асосий бирламчи белгилари – бу биринчидан Жамиятнинг оммавийлашуви, жамоавийлик тамойилининг

индивидуализм тамойили билан алмашиши бошланди. Ушбу ҳолат танқиди Э.Бёрк, Ж. де Местр, Л.Т.А. Бональд асарларида XIX асрнинг биринчи ярмидаёқ ўз аксини топди. Уларнинг асарларида оммавий жамият концепциясининг илк намуналарини учратамиз. Оммавий жамият худди ўзига ўхшаган бир хил андозали, бир хил қиёфали оммавий маданий маҳсулотларга, бир қолипли турмуш тарзига эҳтиёж туғдирди. Илгари ҳар бир уста ясаган буюм такрорланмас бўлиб, устанинг маҳоратини, дидини, дунёқарашини ўзида акс эттирап эди. Энди эса фабрикада ишлаб чиқилган буюмлар бир биридан фарқ қилмас, устанинг ҳеч қандай маҳоратини ёки дидини ифодаламас эди. Моддий маданиятда бошланган оммавийлик маънавий маданиятга ҳам тезда кириб келди. Оммавий маданиятга индустрисал жамиятдаги шаҳар турмуш тарзи ва истеъмолчилик психологияси билан боғлиқ ҳодиса сифатида қараш асосан XX асрнинг 30-йилларида шаклланди. Мазкур қарашларнинг тизимга келтирилиши ва оммавий маданиятнинг алоҳида тадқиқот йўналишига айланиши “оммавий жамият” назарияси таъсирида кейинчалик юз берди. Фанда оммавий маданият оммавий жамиятнинг ички хусусий белгисидир (имманентидир), деган қараш қарор топди. Ф.Ницше, О.Шпенглер, Ортега-и-Гассет, Т.Адорно, Н.Бердяев каби файласуфлар ўз даври маданиятини оммавий жамият концепцияси билан боғладилар. Уларнинг холосаси тушкун эди – юксак маданият омма ва оломон билан тўқнашувда вайрон бўлади!

Бизнинг тадқиқотимиз нуқтаи назаридан олиб Караганда, демографик структуранинг ўзгариши индустрлаштиришнинг энг асосий натижаси бўлади: Европа ва АҚШдаги урбанизация жараёнлари мутлақо ўзига хос даражага чиқди ва XIX аср охирига келиб шахар ахолисининг хиссаси 75% ни ташкил этди. Урбанизациянинг муқаррар жараёнлари ижтимоийликнинг анъанавий шаклларидан, кишилар ва авлодлар ўртасидаги шу пайтгача одатий йўналишларга эга, диний қадриятлар билан тўлдириладиган барқарор тор

дунёни таъминлаб берган патриархал алоқалардан узилиш билан чамбарчас боғлиқдир.

Бошкача айтганда, XIX аср моҳиятан инкилобий аср бўлди. Лекин бу давр кўплаб ларзалар билан машхур бўлгани учун эмас, балки улкан ижтимоий оммани аввалгисига тубдан зид бўлган мутлақо янгича хаётй шароитта тушириб қўйгани учун шундай бўлган эди. Аждодлари хаёт кечиришида кўмаклашган қўп асрлик анъаналардан маҳрум бўлган бу кишилар жадаллик билан бир хил қиёфа касб эта бошлишди.

Айни пайтда янги индустрисал цивилизациянинг барча ютуқдари ижтимоий хаётни имкон қадар енгил, ёкимли, ташвишсиз қилишга бутқул йуналтирилганди, бирок майший турмушда руй бераётган ўзгаришлар янги оммавий киши онгу шуурида, унинг рухий холатида акс этмай қолмасди. XIX аср кишиси хаётда умумий моддий ахвол яхшиланиб бораётганини хис этганди. Авваллари ўртacha мақомдаги киши ўзининг иқтисодий муаммоларини бу қадар осон хал этмаганди. Ахвол кундан-кунга яхшиланиб, индивидуал мустақиллик ошиб бормоқда эди. Илгари тақдир инояти деб хисобланган ва бехад миннатдорлик туйғусини ўйғотган нарса қонуний неъмат сифатида қабул қилиниб, бунинг учун миннатдорлик билдириш хам, уни кутиш хам шарт эмас, деб хисоблана бошлади¹. ,

Эркин ва қийин бўлмаган бундай хаёт кишилар қалбida ғам-ташвишдан, барча тўсиқлар ва чеклашлардан қутулғанлик деб изоҳдаш мумкин бўлган туйғуни хосил қилиши лозим эди. Ўтмишда оддий кишилар бундай эркин хаётдан маҳрум эдилар. Хаёт улар учун, аксинча, жисмоний жихатдан хам, иқтисодий жихатдан хам оғир эди. Туғилган онидан бошлабоқ улар таъқиқлар хамда тўсиқларга дуч келишар, жабр тортиш, чидаш ва мослашишдан бўлак чоралари йўқ эди. Фан-техника тараққиёти, фан ва саноат турмушни маъмур, хаётни фаровон ва тўқ қилди. «XIX асрда цивилизация ўртacha кишига ғам-ташвишга эмас, неъматларга тўда деб қабул қилинган маъмур дунёда қарор топиш имконини берди. Ўзини эртаклардагидек дастгохлар, мўжизали тарзда

таъсир этадиган дори-дармон, хизматга хозир нозир хукуматлар, қулай фуқаролик хуқуқари оғушида хис қиласы. Бирок ушбу дастгохлар ва дори-дармонни яратиш хамда бундан буён хам улар билан таъминлаш оддий иш эмаслиги, жамият ва давлатнинг ўзи омонат эканлиги хақида фикр юритишга ултурмай қолди, қийинчиликларни күрмагач, ўз мажбуриятларини хис этмасди»¹.

Шундай қилиб, инсоният цивилизациясидаги янги давр бойликларнинг деярли чексиз янги манбаларини яратиб, кишилар кенг оммасига хаётнинг енгиллиги туйғусини бахш этди, уни ўзига нисбатан ахлоқий талабчанликдан, хозирги кун ва келажак олдидаги масъулият хиссидан, меҳнатга ва ижтимоий ахлоқнинг анъанавий нормаларига нисбатан хурмат туйғусидан маҳрум этди. Оммавий киши - маърифатпарварлар назаридаги авра-астари ағдарилган табиий киши. Маърифатпарварлар унинг ақл-идрокка, нарсаларни объектив идрок этишга, таассубни бартараф этишга интилишини туғма хусусият деб хисоблашган. «Табиий киши»нинг маънавий ривожланишга бундай интилиши инсоннинг ўз моддий ахволини яхшилашга интилиши билан боғлик бўлиб, шунинг учун омманинг моддий фаровонлигини яхшилаш маънавий емирилиш билан кечади, уларнинг атрофида маънавий бўшлик хосил бўлиб, бундай шароитда ишлаб чиқариш предметларини стандартлаштириш, бир хилда нарсаларни конвейерда чиқариш билан боғлик оммавий ишлаб чиқаришни стандартлаштириш, бирхиллаштириш жараёнини ишлаб чиқаришгагина эмас, балки хаётнинг барча соҳаларига хам ёяди.

Дидлар, одатлар, фикрлаш тарзи стандартлаштирилди, унда бир қолипдаги нарсалар хукмронлик қилди. Постиндустриал жамиятда, айниқса XX аср иккинчи ярмида кўпчилик кишиларнинг турмуш тарзи ўртача даражага келтирилди, маълумоти, касб-кори даражаси ва х.к.га боғлик бўлмаган холда бирхиллаштирилди. Аста секин қарама қаршилик камайиб борди. Америкалик таникли социолог айтганидек, «синфий ус-лубларнинг йўқотилиши» содир

бўлди. Илгари озчиликкина баҳраманд бўлган кўплаб нарсалар омма учун бемалол бўлиб қолди.

Шундай қилиб, оммавий жамият кўп сонли кишиларни барчага хос маънавий қадриятлар билан ягона жамиятга бирлаштириди. Бошкача айтганда, инсон маданий жихатдан шахслашувдан холи бўлиб қолди. У жамиятнинг бошқа қатламлари кишилари, профессионал гурухлари ва, хатто, халқлардан хеч нимаси билан ажралиб турмайдиган даражага етди.

Шу билан бирга амалий ижтимоий психологияда нормал ривожланаётган, фаол, ижтимоий фаол хар бир киши муайян шароитда атрофдагиларга ўз индивидуаллигини намойиш этишга, ўз қадр-қимматига эга фавқулодда, ноёб шахс эканлигини исботлашга харакат қилиши мавлум. Содда қилиб айтганда, бошқалардан ажралиб туриш ибтидоий жамоа давридан бошлаб, барча даврларда инсоннинг асосий психологик эхтиёжларидан бири бўлган. Бундай бошқалардан ажралиб, фарқ қилиб туриш, кўзга ташланиб туриш истаги, хатто, ўзи бу хақда гумон қиласада, инсонга доимо хос. Алоҳида шахснинг айнан шу истаги бутун инсоният тарихини олға харакатлантириб туради, деган фикр хам мавжуд.

Оммавий жамият шакллангунга қадар бўлган аввалги даврларда инсон умумий оммадан ё аслзодалиги, ёки юқори савиядаги билими ва маданияти билангина ажралиб турган. Индустрлаштириш даврида жамиятнинг ижтимоий, синфий структураси тубдан ўзгарди. Дворянлик цивилизация вайроналари остида қолиб кетди, майда буржуазиянинг аксарияти жадаллик билан хонавайрон бўлиб, худди шундай жадаллик билан ўсиб келаётган, конвейер типидаги янги ишчилар оммасига қўшилиб кетди.

Юзага келган шароитда нисбатан юқори маданий савия хисобига ажралиб туриш учун ўзини ўқишига мажбуrlаш зарур еди. Цивилизация неъматларидан унча қийналмай баҳраманд бўлишга ўрганиб қолган оммавий киши эса бунга қодир эмасди. Оммавий киши ривожланишининг нисбатан юқори даражаси мавжудлигига ишонмай, ўзини юксалтиришга уринмай-

ди хам. Унта мукаммалликка эришдим деб хисоблаш хос бўлиб, интеллектуал-маънавий ривожланиш йўли эса берк ва мутлақо кераксиз бўлиб кўринади, чунки унинг назарида бу йўл истакдаги қадриятлар - хокимият ва пулни қўлга киритишни осонлаштирумайди; ўзини фикрлаш фаолияти билан қийнамай хам хар иккисига эришиш мумкин. Аслида эса бари аксинча бўлиб, маънавий ривожланиш мазкур қадриятларни эгаллашга олиб борадиган йўлнинг зидди хисобланади, чунки ўқишига сарфлана-диган куч бутунлай бошка ўзанга, маънавий қадриятлар ўрнига моддий қадриятларни ўзлаштириш хамда эгаллашга йўналтирилиши хам мумкин эди. Шўнинг учун ўз мақомидан асло уялмайдиган оммавий одам интеллектуалларнинг фаолият турини бемаъни ва фойдасиз хисоблаб, унга та-каббурлик билан муносабатда бўлади.,,

Бироқ бошқа томондан қараганда, оммавий киши ўзининг қолоқлигини ва чекланганлигини тушунади, аммо бу хол уни ўзини такомиллаштиришга рағбатлантирумайди, ушбу олижаноб жараёнга ундамайди, чунки у ўзини оммадан ажратишнинг бутунлай бўлакча, янги имкониятига эга бўлди. Ривожланаётган капитализмнинг маъмур дунёсида бошқалар эга бўла олмайдиган айрим моддий неъматларга еришиш шундай имкониятга айланди. Тавсифланаётган даврда неъматлардан чексиз фойдаланишга интилиш умуман мухим ахамият касб етди. Янги кишини бешикдалигиданок ўраб турган олам унинг иштахасини тинмай қитиқлайди, у янги цивилизация тўкин-сочин қилиб қўйган неъматларни имкон қадар кўпроқ истеъмол қилишга интилади. Айни шу тенденция истеъмол жамиятини шакллантириш негизини ташкил қилган.

«Истеъмол жамияти» атамасини илк бор немис файласуфи ва психоаналитиги Эрих Фромм истифодага киритган. *Истеъмол жамияти* ижтимоий муносабатлар мажмуи бўлиб, унда бозор воситасидаги индивидуал истеъмол мухим роль ўйнайди.

Шундай қилиб, истеъмол жамияти моддий неъматларни оммавий истеъмол килишни англатади, оммавий истеъмолни эса, ўз навбатида, оммавий одам

онгода тегишли қадриятлар ва қоидалар тизимини олдиндан шакллантирмасдан амалга ошириб бўлмайди. Ўтмиш даврлар кишисига моддий эхтиёжларини онгли равишда чеклаш хос еди. Индустрлаштириш ва урбанизация натижасида бошланган ялпи фаровонлик давридан олдинги вақтларда кишилар кўпроқ иссик бошпанага, озиқ-овқат ва кийим-кечакка мухтоҷ еди. Оммавий одам янги шароитга тушиб қолиб, аввалгидек фактат эхтиёжларини қондиришга интилганида, янги типдаги иқтисодиёт жадал ўсиб бораётган йирик бизнес вакиллари истаганчалик муваффақият билан ривожланмасди, албатта. Шу боис улар оммавий одам онгода неъматларни хаётий эхтиёжларни қондириш учун эмас, балки «нуфузли неъматларни» истеъмол қилиш йўли билан нуфузли мақомга эга бўлиш учун истеъмол қилиш заруратини аста-секин шакллантиришдан манфаатдор эдилар.

Зотан, нуфуз барқарор хукмронлик ва тобелик муносабатлари тизимларида инсон (ёки гурух)нинг ижтимоий ахволини белгилаш шакли сифатида асрлар давомида шаклланган. Бундай белгилаш учун тегишли рамзлардан фойдаланилади. Нуфуз рамзи ўзига хос либос хисобланади, шу либосни кўрганда, уни кийиб юрган киши ижтимоий пиллапоянинг кайси поғонасида турганини осон ажратиб олиши мумкин. Римдаги оммавий хулқ-атворнинг характерли мисоли - «экстремал» ур-йиқит (социологларнинг хозирги таъбири билан айтганда, жанглар «нуфузли истеъмол» предмети бўлиб қолганди) томошаталаб кишиларнинг катта тўдалари тўпланадиган гладиаторлар жангидир.

Бундай шароитда реклама алоҳида роль ўйнайди, чунки товарни ишлаб чиқариш эмас, балки харидорни шу товарни сотиб олишга ишонтириш қийин. Реклама тақлид учун оммавий онгга жозибали туюладиган намуна яратишни кўзлаб, ишлаб чиқариш воситалари турига айланади: у истакларни, англанган эхтиёжни ва қизикишларни хосил қиласди. Бунда ушбу товарни танлаш фойдасига ишлайдиган оқилона ва функционал далил-исботлар хаётнинг муайян нуфузли услуби рамзи сифатида унинг тақдимотичалик бўлмайди. Истеъмол

жамияти рекламаси, конкрет товарга эгалик туфайли, кишиларнинг муайян гурухи ёки типига мансуб бўлиш истагини юзага келтиради.

Айни пайтда техника тараққиёти хам бир жойда турмаганидек, китоб чоп этиш хамда фонографдан сўнг Чарльз Уистоун ва Сэмюэль Морзе жахонга телеграфии тухфа этишди. 1895 йилда эса инсоният радиодан боҳабар бўлди. XX асрнинг 20-йилларида келиб радиоэшиттиришнинг ilk тизимлари юзага келди. Шунингдек, газета хамда кўнгилочар журналлар оммавий нусхада чиқарила бошланди. Бинобарин, янги ахборот макони пайдо бўлди ва тадбиркор кишилар бу макондан фойдаланиш истеъмолчи учун курашда қанчалик улкан устунлик беришини тезда тушуниб қолишиди.

Аввал бошдан маданиятни демократлаштириш намунаси сифатида мавжуд бўлган нарса маданиятни индустрлаштириш омили таъсири остида жуда тезлик билан индустрящининг бир қисмига айланиб қолди. Чунончи, даставвал оддий кўнгил очиш воситаси бўлган кинематография тез орада санъатнинг оммабоп туригагина эмас, балки саноатнинг қудратли соҳасига хам айланди. Радио хақида хам шу гапларни айтиш мумкин. Радиостанциялар ўз ривожланишининг ilk босқичида истеъмолчи билан алоқани мустахкамлаш хамда оммавий тингловчиларни ўзига жалб этиш мақсадида кўнгилочар дастурларни кенг равишда узатишган ва кўпинча оддий кўнгилочар воситага айланиб қолишиган. Радио юзага келган дастлабки даврда Ғарбда шундай бўлганди, яъни реклама, мусикий ва юмористик дастурлар кўплаб эшиттириларди. XX асрнинг 30-йилларидан бошлабгина радио янгиликларни эшиттиришни дастурига киритиб, ўз вазифасини бирмунча кенгайтирди.

Телевидение билан хам худди шу каби жараён содир бўлди. У кўпсонли томошабинларни забт эта олди ва томошабинларга кўнгил очишнинг реклама роликлари билан аралашиб кетган қулай хамда арzon шаклини таклиф этди.

«Тарихий тараққиёт, ижтимоий тажриба ва дастурлар узатиш механизмининг универсаллашуви уларни янада кенгрок доирага олиб чиқди.

Бунга хам оммавий маданият шаклланишининг муҳим кўриниши сифатида қараш лозим. Бу жараённинг бугунги кундаги ўзига хос натижасини боғчалар, мактаблар, олий ўкув юртларида таълим-тарбия жараёнининг универсаллаштирилган - ягона андаза ва дастурлар асосида ташкил этилганида кўришимиз мумкин. Бундай универсаллаштириш хозирда глобал микёс касб этмоқда».

Бошқача айтганда, оммавий коммуникация воситалари тижорат манфаати нуқтаи назаридан «оммавий маданият»нинг хар хил маҳсулотларини яратা бошлишди: кўнгилочар хамда тижорат кўрсатувлари қанчалик оддий ва арzon бўлса, тижорат нуқтаи назаридан шунча катта муваффакият келтиради.

Оммавий маданиятни олдиндан тижоратни кўзлаб яратиш, конвейер усулида ишлаб чиқаришга йўналтириш, кўп жихатдан, бадиий маданият соҳасига индустрислаб ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқларида хам хукм суреб келган молиявий-индустрислаб ёндашувни англатарди. Шу билан бирга кўплаб ижодий ташкилотлар банк ва саноат капитали билан боғлик эди, бу уларни (кино бўладими, дизайн ёки ТВ бўладими, барибир) аввал бошданоқ тижоратга, пул келтирадиган, кўнгилочар асарлар яратишга йўналтиради. Бу маҳсулотни истеъмол қилиш эса, ўз навбатида, оммавий истеъмолга айланди, чунки ушбу маданиятни идрок этадиган аудитория, бу — кенг заллар, стадионлар, миллионлаб теле ва киноэкранлардан иборат эди.

Бинобарин, оммавий маданият шаклланиши жараёнининг якунловчи босқичида унга бозор иқтисодиёти қонунлари жуда кучли таъсир кўрсатди. Шу таъсир остида чинакам маданият индустриси юзага келиб, унда воситачилар (менежерлар, продюсерлар) института катта ўрин эгаллади. Воситачиларсиз театрни сахналаштиришга, адабий, мусикий асарларни нашр этишга, кўргазмалар, концертлар, фестиваллар ташкил этишга ва х.к.га банқдан кредит олиб бўлмасди. Француз эстетиги Ш. Лало таъбири билан айтганда, улар, қондага кўра, асарларни хам, муаллифларни

хам ёқтиришмайди. Улар, бевосита фойда олиш ғамида, айримларини сотишади ва бошқаларини сотиб олишади. Агар рекламага миллион доллар сарфланса, хатто, энг ёмон фильмни хам сотиш ва прокатта чиқариш мумкинлиги бу мухитда аёндир.

² Бу ходиса илк бор Т. Адорно ва М. Хоркхаймернинг 1944 йилда АҚШда дунё юзини кўрган «Маърифат диалектикаси» китобида кўриб чиқилганди. Бу муаллифлар маданият индустрияси деганда, конвейер ишлаб чиқаришининг инсонни камситувчи аналогига айланган маданият маҳсулотлари ишлаб чиқаришини тушунишган. Маданият индустриясига улар кўпчиликнинг маънавий хаётини саёз «умумий савия» даражасига қадар тушириш, деб қарашган.

- Бирок хозирги жамият хаётининг барча соҳаларига кириб келган оммавий маданият томонидан оммавий онгга ўтказилаётган таъсир қучини нафакат сармоядорлар, балки сиёsat вакиллари хам тез орада англаб олишди.

Оммавий маданият ходисасининг юзага келиши ва жадал ривожланишига оммавий коммуникация воситалари - газеталар, оммавий журналлар, «ўн центли» оммабоп романлар, радио, граммофон ёзуви, кинематография, кейинчалик эса телевидение, магнит ва видео-магнит ёзувининг ривожланиши кўмаклашди. Буларнинг бари техник алоқа воситалари ёрдамида узатиладиган ахборот хажмини жуда хам ошириб юборди ва санъатнинг шу пайтга қ

қадар ёпик бўлган оламини - сайланган кишилар учун маданиятни - бирмунча демократлаштириш, хамма ва хар ким баҳраманд бўла оладиган қилиш имконини берди.' Бироқ, шу билан бир вақтда, маданият савиясининг умумий тарзда пасайишига олиб келди, чунки энди у жамиятнинг нафакат маданий жихатдан тайёргарлик кўрган элитасига, балки юксак, элитар маданият қадриятларини идрок этишга қодир бўлмаган кишиларга хам

² Маънавият: асосий тушунчалар изохли лугати. - Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009. - 460

мўлжалланган эди. Шу боис элитар маданият қадриятларини «ўртамиёна» холатга келтириш талаб қилинганди.

Фан-техника тараккиёти натижаларидан фойдаланиш саноат ишлаб чиқаришининг гуркираб ривожланиши учун шарт-шароит яратди. Бундай ишлаб чиқариш кишилар турмуш тарзини шунга мувофик ташкил этишни талаб қилади. Йирик корхоналарнинг яратилиши ва ривожланиши кишиларнинг оммавий ишлаб чиқариш жамоаларига бирлашишини хамда уларнинг чекланган худудларда ихчам тарзда истиқомат қилишини талаб этди. Бу масаланинг ечими урбанизация, шахарда хаёт кечириш билан боғлик эди.

Шакланиши жараёнида оммавий коммуникация воситалари: газеталар, журналлар, радио ва телевидениенинг ихтиро қилинини хамда ривожланиши хал килувчи ахамиятга эга бўлган янги ахборот маконини юзага келтирди. Маклюэн фикрича, у инсоннинг «технологик давоми» деб таърифлаган «мулоқот воситалари» маданият марказидир. Шу сабабли мулоқот воситалари хамда усулларининг алмаштирилиши инсон турмуш тарзи ва фаолиятига таъсир қилибгина қолмай, балки унинг оламга қарашларини ва, хатто, онги типини хам ўзгартиради. О. Тоффлер ўз вактида кишининг ўртача умр қўришини 62 йил деб хисоблаб, тараққиёт суръатини авлодлар сони билан баҳолашни таклиф этди. Инсоният тарихи 800 авлод деб баҳоланмоқда. Шундан 650 авлод ғорларда кун кечирган, 70 таси ёзув нималигини, 6 таси босма сўз нималигини билган. Тўрттаси вақтнинг аник ўлчамини, 2 таси электр мотордан фойдаланишни билган. Кундалик хаётда фойдаланиб турганимиз моддий бойликларнинг кўпи хозирги авлод хаёти давомида яратилган. Хозир инсоният истифода этиб турган билим хар беш йилда икки баравар кўпаймокда. 2020 йилга бориб эса инсоният билими хар 72 кунда икки баравар ортадиган бўлади.

Индустрлаштириши ва урбанизациянинг энг мухим оқибатларидан бири энг кам харажатлар билан энг кўп товар массаси чиқарииш бўлиб, шу

нарса истеъмол жамиятига асос солди. Илгари капитал факат ишлаб чиқариш хақида қайтурган, истеъмол эса ўз-ўзидан юз берган. Янги давр бошлангач, истеъмол борасида муаммолар юзага келди, бинобарин, товарни хам, талабни хам яратиш, яъни истеъмолчиларни вужудга келтириш зарурати пайдо бўлди. Ахоли кенг оммасининг нуфузли истеъмолга интилиши унинг асосий харакатлантирувчи кучига айланди. Нуфузли истеъмол моҳияти кишининг айрим неъматлардан баҳраманд бўлишга физиологик ёки маънавий эҳтиёжи туфайли эмас, балки неъматлар воситасида атрофдагилар кўз ўнгидаги нуфузли мақом касб этиш истагидан келиб чиқадиган интилишидан иборат.

Бирон-бир неъматнинг юкори мақоми реклама билан шакллантирилади, уни яратувчилар янги ахборот маконидан фаол фойдалана бошлишади, бу эса оммавий маданиятнинг хамма жойда тижоратлашувига олиб келади. Истеъмол жамиятида иш кўрган оммавий маданият сотиш ва унинг воситасида пул қилиш зарур бўлган товарга айланади. XX аср ўрталаридан бошлаб айни шу шарт - сотилувчанлик - оммавий маданият махсуси мазмунини белгилаб берди, шу вақтдан қиммати ва ахамияти факат тижоратдаги муваффақияти билан белгилана бошлади.

Оммавий маданиятнинг капитал билан бирикib кетиши кўнгилочиши индустрясининг постиндустриал жамиятда сиёсий мухит билан бирикib кетишига олиб келди. Масалан, «Хукумат юкори сифат билан ишлаши учун маслаҳат» («Council for Excellence in Government») ташкилоти томонидан ўтказилаётган кўплаб тадқиқотлар кўрсатишича, америкалик сиёсатчилар учун оммавий маданиятдан фойдаланиш сайловчиларнинг муайян гурухи эътиборини тортишда хаётий мухим экан. Пировард натижада оммавий маданиятдан сиёсий тарғибот қуроли сифатида фойдаланиш унинг айрим йўналишларининг, айниқса, кинематография ва телевидение кабиларнинг ўта сиёсийлаштирилишида ўз ифодасини топиб, оммавий маданиятнинг ўзида акс этди.

XX асрнинг 20-йилларида “оммавий маданият” тушунчаси Европада дастлаб тўлиқ салбий мазмун касб этди дейиш мумкин. Бунга индустрисал жамият ривожланиб, турли мамлакатлар ўртасида зиддиятлар кучайгани, оқибатда Биринчи жаҳон урушига олиб келгани, урушдан кейин эса мавжуд зиддиятлар сақланиб қолгани, боз устига, Россияда социалистик инқилоб юз бериб, вайронкор “жаҳон революцияси” ғоялари дунё бўйлаб тарқалгани, “Пролеткульт” ва “Леф” каби ўтмиш маданиятини йўқ қилишга чоғланган ташкилотлар вужудга келгани сабаб бўлди. Улар мумтоз гуманизм ва рационализм чукур инқирозга учраганидан, қадриятлар тизими остин-устун бўлганидан далолат эди. Олимлар, ижодкорлар, инженер-техник ходимлар, зиёлилар авом онги ва интилишларида анархизмга, бузғунчиликка, вайрон этишга мойиллик устунлигини пайқади. “Пролеткульт” (пролетар маданияти) атамасининг ўзи элитар маданиятга қарши турадиган янги, ўта тажовузкор синфий оммавий маданиятни англатар эди. У ҳатто ҳалқ (деконлар) маданиятини инкор этарди. Шу ўринда Леф (левый фронт – сўл фронт) аъзоси, ўзини футурист (келажакчи) деб эълон қилган адабий оқим аъзоси В.Маяковский каби улуғ истеъдод эгалари ҳам Рафаэлларни ва Пушкинларни келажакка қараб сузаётган инқилоб кемасидан улоқтириб ташлашга чақириб шеър битганини, буюк режиссёр В.Мейрхольднинг академик театрлар мулкини (декорация ва костюмларигача) мусодара қилиб ҳалқ театрларига бўлиб беришга чақириб, ҳукumatга хатлар ёзганини эслаш кифоя.

Пролетар оммавий маданиятида стихияли вайронкорлик, ўзини юксак маданиятга қарши қўйиш, юксак маданиятни ҳалқ ташвишларидан, эҳтиёжларидан узилиб қолганликда, эстетизмда айблаш азалдан мавжуд бўлган ва бутун социалистик тузум давомида сақланиб қолган. “Сарой адабиёти”, “диний-клерикал адабиёт”, “санъат санъат учун”, “салон адабиёти” ва шу каби ёрлиқларни совет мафкураси ўз талабларига мос келмайдиган асарларга ёпишириши эса совет оммавий маданиятининг сохта

демократизмини, муросасиз синфийлиги ва партиявийлигини озиқлантириб турган.

Аммо кўпчилик европалик зиёлиларни Биринчи жаҳон уруши ва Октябрь инқилоби оқибатлари тушкунликка солиб қўйган эди. Улар омма ташаббуслари ва маданиятининг бунёдкорлик кучига, жамиятни тубдан ижобий мазмунда қайта қуриш ғояларига ишонмай қўйган эдилар.

Таъкидлаш жоизки, капитализм ривожланиши жараёнида оммавий жамият назарияси ҳам ривожланди. Ўта кескин синфий кураш, сиёсий ва глобал иқтисодий инқирозлар, инқилоблар ортда қолиб, капиталистик жамият анча барқарорлашди. Ўтган асрнинг 50-йиллари охири – 60-йиллари, айниқса 70-80 йилларда Ғарбда аҳоли турмуш фаровонлиги, яшаш сифати анча юксалди. Аҳолининг моддий ва маданий маҳсулотларни, хизматларни истеъмол қилиши жуда тез ўсди. Бўш вақти қўпайди. Бу дам олиш ва қўнгил очиш эҳтиёжларини янада кучайтирди. Уларни фақат индустрисал усулларда, оммавий ададларда ишлаб чиқиладиган маҳсулотлар ёрдамидагина қондириш мумкин эди. Шу сабабдан оммавий маданият энди ижобий талқин қилина бошлади (Д.Мартиндейл, Д.Белл, Э.Шиллс). Назария “халқ капитализми”, “умумий фаровонлик давлати”, “ягона ўрта синф” концепциялари таъсирида ўзгарди. Ушбу концепцияларга биноан, оммавий жамиятда ижтимоий-синфий фарқлар аста-секин йўқолади, одамларга тенг имкониятлар яратилади. Капиталистик жамиятда аристократия ва бошқа элитар табакаларнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий мавқеи, юкорида таъкидланганидек, ўзгаради. Натижада “элитар маданият” тушунчаси одамлар онгига собиқ аристократия маданиятини англатувчи атамага айланди. Шу боис энди фанда кўпроқ “юксак маданият” тушунчаси қўлланилмоқда. Оммавий маданият атамаси мазмуни ўзгарди. Юкорида таъкидланганидек, у замонавий технологиялар ва ОАВ ёрдамида яратиладиган маданиятни, қўнгилочар индустрисия ва ҳордиқ чиқариш ҳамда зарур ахборот олиш (биржа котировкалари, нарх-наво, жаҳондаги иқтисодий

ва ижтимоий-сиёсий янгиликлар, товарлар ва хизматлар рекламаси, турли “юлдузлар” ва сиёсатчилар ҳаёти, спорт янгиликлари ва х.к.), алоқа ўрнатиш, мулокот ва турмушнинг бошқа қулайликларини англата бошлади.

2.Оммавий маданиятнинг постиндустриал жамиятда ижтимоий феноменга айланиши

Оммавий маданиятни бугунги кундагидек тушунишнинг шаклланиш босқичлари, элитар ва оммавий маданиятга доир классик, постклассик ва замонавий фалсафаю социологиядаги турли оқимларга мансуб қараашлар А.Костинанинг “Оммавий маданият постиндустриал жамият феномени сифатида” деган китобида анча батафсил ва илмий жиҳатдан холис ёритилган.³

Шундай қилиб, мумтоз ва замонавий олимлар қараашлари назарда тутилса, илм-фанда “оммавий маданият” тушунчаси кенг (анъанавий) ва тор (замонавий) мазмунда қўлланилади дейиш мумкин. Кенг анъанавий мазмунда “оммавий маданият”– бу жамиятнинг барча табақалари бирдай ўз маънавий эҳтиёжларини қондириш, ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун фойдаланадиган (истеъмол қиласидиган) ахлоқий, эстетик, сиёсий, ҳуқуқий, диний ва бошқа ғоялар, меъёрлар, қоидалар, адабиёт ва санъат асарлари, бошқа маданий маҳсулотлардир. У халқ маданиятини, миллий урфодатлар, анъаналар, маросимларни, фольклор, халқ амалий-безак санъатини ва турли ижтимоий гурухларнинг субмаданиятини ўз ичига олади.

Замонавий мазмундаги оммавий маданиятга эса ҳозирги давр цивилизацияси вужудга келтирган мазмунан саёз, миллий ва ижодий-индивидуал хусусиятлари ҳаминқадар, шаклан ва мазмунан стандартлашган, схематик, истеъмол товарига айланган маданият маҳсулотлари, ОАВ

³ Костина А. Массовая культура как феномен постиндустриального общества. Изд.5-ое, М., Изд-во ЛКИ, 2011

ёрдамида жамиятда кенг тарқалган, аҳоли онгига сингдирилган стереотип (андозавий) ғоялар, қарашлар мансубдир. Замонавий мазмундаги оммавий маданиятга халқ маданияти кирмайди, чунки унга ёрқин ифодаланган миллийлик ва ижодий индивидуаллик хос. Халқ маданияти ўзи мансуб бўлган мамлакат ёки минтақадагина тарқалади. Замонавий оммавий маданият миллий ва минтақавий чегаралардан осонгина ошиб ўтиб, глобал миқёсда тарқалишга интилади, космополитик табиатга эга бўлади. У бир қолипдан чиқади ва чексиз ададларда кўпайтирилади. Бу маҳсулотни ушбу соҳага ихтисослашган профессионаллар гурухи – ёзувчи, сценарийнавис, режиссёр, бастакор, рекламачи, дизайнчи, актёр ва ҳоказолар яратса-да, у ўзининг бетакрор ижодий қиёфасига эга эмас, балки сериялаб чиқарилган маҳсулотдир.

Халқ оғзаки ижодининг эса аниқ муаллифи йўқ. Фольклор асарлари асрдан-асрга, авлоддан-авлодга ўтиб келади. Ҳар бир авлод уни ўзича талқин қиласди. Ўз даври ва ижтимоий-тарихий заруратга маъқул варианларини яратади. Умумий моҳият-мазмун, сюжет барқарор қолаверади. Бундай асарлар турли версияларда тарқалса-да, уларнинг ҳар бири бошқасидан озми-кўпми фарқ қиласди, такрорланмас хусусиятларга эга бўлади, чунки ўзида баҳшининг, ижрочининг ижодий индувидуаллигини акс эттиради. Шу боис фольклорнинг ҳар бир варианти ва версияси нусха эмас, оригинал асар ҳисобланади. Оммавий маданият маҳсулотлари эса факат оддий нусха бўлиб, ҳеч қачон асликка даъво қилолмайди.

Замонавий оммавий маданиятнинг шаклланиши индустрнал жамиятда бошланиб, алоҳида ижтимоий феноменга (ҳодисага) айланиши постиндустриал жамиятда ижтимоий-иқтисодий барқарорлик ва турмуш фаровонлиги ўсиши шароитида юз берди. Унинг вужудга келишининг, табиийки, ўз моддий-иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, мафкуравий омиллари бор. Энг аввало бу жараёнга жамият ривожланишининг умумий тенденциялари таъсири тўғрисида гапириш лозим. Капитал миллий

чегаралардан чиқиб, трансмиллий компаниялар вужудга келди. Банк-кредит, савдо-сотиқ, статистик ва бухгалтер ҳисботларининг, ишлаб чиқариш технологияларининг, истеъмол буюмларининг бирхиллашуви, стандартлашуви юз берди. Бу дунё миқёсида одамлар турмуш тарзига, жамият ҳаётининг бошқа соҳаларига, жумладан маданий ҳаётга таъсир кўрсатди, жаҳон миқёсида урбанизациянинг кучайишига олиб келди. Шаҳарларда стандартлашган турмуш тарзи қарор топа бошлади. Турмуш учун зарур рўзғор буюмларнинг стандарт жамланмаси бўлишига эҳтиёж туғилди. Ҳозир деярли барча шаҳарлар квартиralарида ва қишлоқ хонадонларининг аксариятида шундай жамланмалар – мебель, музлатгич, газ (электр) плитаси, микротўлқинли печь, ТВ, радио, телефон, компьютер ва ҳ.к.лар бор.

Бирхиллашган турмуш тарзи, саноат усулида беҳисоб миқдорда ишлаб чиқиладиган ранг-баранг стандарт товарларни, хизматларни истеъмол қилиш оммавий жамиятни, у билан бирга замонавий оммавий маданиятни вужудга келтирди. Ушбу маданиятнинг асосий белгилари - унинг маҳсулотлари саноат усулида кўпнусхада ишлаб чиқилади, технологик жиҳатдан қулай; стандартлашган; мазмунан содда ва саёз, шаклан ихчам, ялтироқ ва оммабоп; миллий ва ижодий индивидуал хусусиятлари ўта заиф ёки тамомила йўқ. Оммавий ахборот ва коммуникация воситалари орқали тарқатишга мослаштирилган. Деярли барча олимлар бугунги кундаги оммавий маданиятнинг вужудга келиши, яшаши, фаолият кўрсатиши, ўзгариб бориши ва ривожланишини бевосита оммавий ахборот воситалари, ахборот технологиялари шаклланиши ва ривожланиши билан боғлайдилар.

Оммавий маданият маҳсулотлари кўпроқ бир марта фойдаланишга мўлжалланган. Тез унутилади, бозор ва мода талаби асосида ўзгариб туради.

Шу сабабдан тинимсиз янгиланиб, кўпайиб, технологик жиҳатдан замонавийлашиб, модернизациялашиб бораверади. Унинг ушбу жиҳати ҳам моддий буюмларникига ўхшайди. Технологик эскирганлари ёки модадан

чиққанлари иккиланмасдан ташлаб юборилади. Масалан, бугунги кунда грампластинкаларнинг, патефон ва радиолаларнинг, тасмали магнитофон ва плёнкали фотоаппаратларнинг, механик ёзув машинкаларининг вақти ўтди. Улар ўрнини рақамли технологиялардан фойдаланадиган янги буюмлар эгаллади. Бугунги уяли телефон аппаратларининг ахборот сақлаш хотираси ва ҳар хил операцияларни бажариш тезлиги ўн-ўн икки йил бурунги компьютерларнидан қолишмайди.

Ўзбекистонда оммавий маданият тушунчасини кўпчилик олимлар салбий мазмунда қўллайдилар. Ургу асосан оммавий маданиятнинг камчиликларига берилади, ёки оммавий маданият уни ниқоб қилиб олган аксилмаданият билан чалкаштирилади. Баъзи олимлар оммавий маданият тушунчасига шунчалик тор ва салбий ёндашадиларки, уни оломон, тўда маданияти, ҳатто шайтон васвасаси сифатида талқин қиласидар. Бу мутлақо хато ёндашув. Кейинги ҳолатга бир мисол келтирамиз. Олимларимиздан бири телеэкрандан шундай мулоҳазаларини билдириди: Сиз йўлдан бир кампирни ўтказиб қўйдингиз. Оммавий маданият сизга Нотўғри қилдинг, 2-3 дақиқа вақтингни йўқотдинг, деб шипшийди. Метрода, трамвайдага сиз бир қарияга жой бердингиз, оммавий маданият сизга яна нотўғри қилдинг, ахир сен ишга боряпсан, кучингни, энергиянгни тежашинг керак, пенсионер қария уйда ўтирсин, ёки тик туриб кетаверсин дейди. Оммавий маданият айниқса ёшларни йўлдан уради: айш ишрат қилиб қол, хаёт бир марта берилади ва ҳ.к.

Бундай қарашлар илгари ҳам учраб турган. Халқимиз уларни оммавий маданият деган баландпарвоз атамаларни, сўзларни қўлламасдан, оддийгина одобсизлик, хурматсизлик, меҳр-оқибат етишмаслиги, майший бузуқлик ёки нафс балосига гирифткор бўлиш, шайтон васвасасига учиш деб баҳолаган. Бундай қарашларнинг оммавий маданиятга бевосита алоқаси йўқ. У майшатпарастлик ва очкўзлик эмас. Оммавий маданият ҳозирги замон цивилизациясининг ижтимоий ҳаётда вое бўлишининг, фаолият

кўрсатишининг асосий шаклидир. Радио, ТВ, интернет, замонавий ахборот воситалари, мулоқот, алоқа, ҳисоб-китоб қулайликлари ва ҳ.к. ва ҳ.к. барчаси замонавий оммавий маданиятга дахлдор.

Оломон, тўда маданияти тушунчасининг ҳам оммавий маданиятга алоқаси йўқ. Оломон, тўда – барқарор ижтимоий гуруҳ ёки бирлик эмас. Ижтимоий жиҳатдан ранг-баранг. У қисқа муддатга ва айни дамда тасодифан шаклланади. Унга турли ижтимоий табақаларга, гуруҳларга мансуб кишилар кириб қолиши мумкин. Масалан, метро ёки автобус бекатида тўпланиб қолган йўловчилар, футбол матчини кўришга келган ишқибозлар, театр спектакли томошабинлари бунга мисол бўла олади. Уларни фақат муайян хизмат туридан фойдаланиш эҳтиёжи тўплаган.

Хуноса

Кўриниб турибдики, оломонда ёки тўдада барқарор тизимли манфаатлар, стратегик ижтимоий мақсад ва вазифалар бўлмайди. Бинобарин, уларни қондириш, юзага чиқариш, амалга ошириш каби тизимли ғоялар, қарашлар, мафкуравий ва маданий воситалар ҳам бўлмайди. Бу ерда гап жамият аъзолари, фуқароларнинг умуман эҳтиёjlари, қизиқишилари ҳақида кетмаяпти. Жамиятга футбол ҳам керак, футбол ишқибозлари ушбу спорт тури ривожланишидан маънавий манфаатдор. Театр ёки транспорт ривожланиши ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Бу ерда гап бекатда, стадионда, театрда ўша дамда тўпланган кишилар йиғиндиси ҳақида кетмоқда. Оммавий маданиятнинг оломон ва тўда маданияти эмаслиги замонавий цивилизация, замонавий жамиятнинг ўсиз фаолият кўрсата олмаслигига яққол кўринади.

Оммавий маданият нафақат замонавий цивилизациянинг маҳсули, шунингдек унинг ижтимоий-маданий ижтимоий сиёсий ва демократик негизи ҳамдир. Оммавий маданият тушунчасининг илмий мазмуни айнан ушбу йўналишда, яъни постиндустриал жамият, ахборот технологиялари,

глобаллашув асри ҳодисаси сифатида конкретлашиб, барқарорлашиб бормоқда.

Иккинчи БОБ. ОММАВИЙ МАДАНИЯТНИНГ ИНСОН ВА ЖАМИЯТ РИВОЖИГА ЗИДДИЯТЛИ ТАЬСИРИ.

2.1.Оммавий маданиятнинг ижтимоий функциялари.

Бугун оммавий маданиятнинг глобаллашув тенденцияси кучайиб, унинг бутун дунёда, айниқса, ривожланаётган мамлакатларда “маданий мустамлакачилик” функцияси ортиб бормоқда. Американча оммавий маданиятнинг халқаро вазифаси сифатида буни З.Бжезинский ҳам қайд этади. Олимнинг фикрича, американча оммавий маданиятни жозибадор қиласиган омиллар унинг демократизми ва ижтимоий тенгликни ифодалашидир. Бу маданиятни тўхтатишнинг иложи йўқ, у бутун жаҳон бўйлаб тарқалмоқда ва американча турмуш тарзининг, демократик ғояларнинг устунлигини гўёки “тасдиқламоқда”. З.Бжезинский мулоҳазаларидан кўриниб турибдики, оммавий маданият Ғарб, биринчи навбатда, АҚШ манфаатларини ифодалайди ва ўзига хос “маданий босқинчилик”ни амалга оширади. Амалда шундай бўлмоқда. Ҳатто Европа мамлакатлари олимлари ва сиёsatчилари бундан ташвишга тушиб қолди. Европа мамлакатларида намойиш этилаётган фильмларнинг учдан икки қисми Холливудда ишлаб чиқарилган. Баъзи мамлакатларда америка фильмлари 80-85 фоиз экран вақтини эгаллаб олган.

Бироқ оммавий маданиятга бирёқлама ёндашмаслик даркор. Унда камчиликлардан ташқари, ижобий жиҳатлар бор. Ҳозирги замон шароитида у бир қатор ижтимоий вазифаларни адо этадики, бу унинг маданий ҳаётда етакчилик қилишини, асосий роль ўйнашини, универсал ижтимоий ҳодисага айланишини белгилайди. А.Костина илм-фандаги мавжуд фикрларни умумлаштириб, оммавий маданиятнинг қуидаги функцияларини алоҳида

ажратиб кўрсатади: 1) одамларни жамият талабларига, турмуш тарзига, мавжуд воқеликка мослаштириш, яъни адаптацион функция; 2) иллюзиялар (хаёлий орзулар) маконини яратиш; 3) химоялаш ва рекреацион (ҳордигини чиқариш ва ўйин билан банд қилиш) механизмини яратиш; 4) истеъмолчилик мафкурасини шакллантириш тизимини яратиш. Замонавий оммавий маданиятнинг истеъмолчилик мафкураси механизмини яратиш тўғрисида гапирганда, у асосан реклама орқали одамларни муайян маҳсулотни харид қилишга “мажбурлаши”ни эслатиш лозим. Ушбу маҳсулотни сотиб олмасанг, сен гўёки ўзингни ҳозирги замондан ортда қолган, консерватив, диidi паст ёки кам таъминланган, ўзини тўлиқ таъминлашга қурби етмайдиган, ҳаётда ўз ўрнини тополмаган, номукаммал кишидек сезасан. Кўп ҳолларда истеъмолчи учун маҳсулотнинг ҳақиқатан унга кераклиги эмас, ҳатто маҳсулот сифати ҳам эмас, балки унинг истеъмолчида мавжудлиги, маҳсулотнинг бренди – товар белгиси, қайси компания томонидан ишлаб чиқилгани муҳим ҳисобланади. Бошқача айтганда, реал эҳтиёж учун зарур маҳсулот, унчалик зарур бўлмаган маҳсулот ва модага кирган бренд билан алмаштирилмоқда.

XX асрда Уйгониш даврининг бетакрор ижодий индивидуаллиги ўрнига биргина соҳада билимдон бўлган «интеллектуал» келди. Универсал ривожланиши ва хар томонлама маълумотлилик ўрнини тор профессионализм эгаллади. Зодагонларнинг элиталиги уларнинг аслзодалиги билан боғлик бўлса, Уйгониш даври зиёлиларининг элиталиги уларнинг алохида маънавий қиёфаси хамда ижодий имкониятлари билан боғлик. XX асрнинг элитар қатламлари улардан хам, булардан хам, авваоло, тор манфаатпараст оммадан юқори тургани холда, ушбу омма пушти камаридан бўлганлиги билан фарқ қиласи. Натижада элита билан омма ўртасидаги фарқ мутлақо зохирий тус касб этди. Элита аста-секин ижодкор субъект мақомидан маҳрум бўла бориб, омма қизикишларини ва дидини шакллантирибгина қолмай, балки уларни ифода хам этади. Қадимги Грециядан тортиб XIX асргача маданият субъекти бўлиб келган ижодий

зиёлилари ўрнига қандайдир профессионал табака - маданият индустрияси кела бошлади.

Маданият индустрияси концепцияси маърифатчилик анъанасига (унга хос бўлган, воқеликни «қандай бўлса, шундайлигича» англаш ва, тегишлича, жамиятнинг қолган қисми учун хам фикрлаш ва императивлар хамда қадриятларга тааллукли бўлган барча нарсада унга йўл кўрсатиш хукуқи билан) ошкора боғлик; бўлгани холда, кўп жихатдан оммавий коммуникация воситаларининг фаолият хусусиятидан ва уларнинг тижоратга йўналтирилганлигидан келиб чиқсан тарихан янги, замонавий шахсни маданий фаолият субъектига айлантирди. Замонавий маданиятшунослар ва ёзувчилар, масалан, америкалик ёзувчи Д. Микеш, жамоатчилик фикри, диди, маданиятнинг ўзи сурги дори, сигарет, совун, пишлоқ ишлаб чиқарадиган фирмалар томонидан йўналтирилиши хамда белгиланишини кўрсатишиди.

Шундай қилиб, оммавий маданиятда унинг артефактларини ижтимоий психология ва бозор муносабатлари қонунларига мувофиқ яратувчи алоҳида профессионал гурух, ушбу маданият субъекти сифатида воқеъ бўлади. Асосий хусусиятлари танқидсизлик, бошқарувчанлик, маънавий бачканалик бўлган, шахсга хос ибтидо бўртиб турмаган омма кишиси -табақалаштирилмаган субъект унинг сохиби хисобланади. Оммавий киши оммавий маданият муаллифи бўлмай, балки бошқариш обьектига айланади. Инсон оммавий маданият махсулотини истеъмол қилишга ўрганар экан, унинг сийқаси чиқсанлигини фахмламай қолади (бу истеъмолчилик уни ижоддан йироклаштиради), оммавий маданият инсонни ички ривожланишга рағбатлантирмайди.

Омма кишиси ўзини бошка кишилар билан маданий бирлик асосида эмас, балки эмоционал кечинмалар бирлиги, умумий - истеъмолчилик -қадриятлари қарашлар, ахборот мухити ва маданий индустрия таъсири остида шакллантириладиган олам билан муносабат стратегиясини қарор топтириш асосида айнанлаштиради. Булар инсон билан жамият ўртасида воситачи вазифасини бажаради, чунки тармоқ коммуникациялари даврининг

оммавийлаштирилган индивиди анъанавий гурх ички алоқаларидан маҳрум бўлади, социум эса бундай шахсни ўзига хос гурухий маданиятдан хабардор этиш имконини йўқотади. Бунда бевосита мулоқот ўрнини бевосита коммуникация воситалари эгаллайди. Натижада индустрисал ва постиндустрисал жамиятда оммавий маданият бу жамиятларнинг функционал вазифаларига ва уларнинг ривожланиш типига мақбул тарзда мувофиқ келадиган индивид типини юзага келтиради. Айни маҳалда та-рихий таъсирнинг ушбу субъектини хосил қиласидиган ва унинг томонидан қўллаб-қувватланадиган оммавий маданият ижтимоий муносабатларни уйғунлаштирувчи ўзига хос тизимга айланади.

Шу тариқа, муайян мақсадни кўзлаб яратиладиган ва инсонга нисбатан «ташқи» бўлган тижорат оммавий маданият доирасида маданият субъекти эмас, балки таъсир обьекти бўлган инсон мўлжалга олинади. Оммавий маданиятнинг хозирги шароитдаги хақиқий вазифаси, функциялари муаммоси шу билан боғлик, чунки индустрисал жамиятнинг ўзига хос оқибати бўлган бу маданият ўзига хос ролларга эга бўладики, булар хақида алоҳида тўхташ лозим.

1. *Кўнгилочарлик*. Кўнгил очиш функцияси оммавий маданиятнинг асосий жихатларидан бири саналади. Ўз даврида М. Монтень феодализмдан кейинги жамиятда инсоннинг бошига тушиши кутилаётган ёлғизлиқдан халос бўлиш учун кўнгил очишни таклиф қиласиди. «Ранг-баранглик доим енгиллаштиради, илитади, чалғитади. Агар мен ўзимга ёпишиб олган нохуш тасаввурни енга олмасам, ундан ўзимни олиб қочишга харакат қиласман ва, қочар эканман, жойимни, машғулотимни, жамиятни ўзгартирар эканман, бошқа эрмаклар хамда фикрлар оғушидан омонлик топаман»¹. Механизация ва меҳнат таксимоти инсон вақти ва кучини бўшатиб берган, бегоналлашиш жараёнлари эса кишиларнинг бир-биридан ажралишига, ёлғизлик хиссини, индивиднинг ўз «мен»ини йўқотишига олиб келган шароитда кўнгил очиш зарурати янада кучлирок сезилади. Буларнинг бари оммавий маданият кишисини кўнгилочар

воситаларни аввалгидан кўра фаолроқ, шу жумладан оммавий маданий индустриядан излашга мажбур этади.

Маданиятнинг кўнгилочиши функцияси унинг зиммасига қадимдаёк юкланданди. «Ўтмиш асрлардаги энг кўхна фалсафий мактаблардан бири милоддан аввалги V асрда Сократнинг дўсти Аристипп томонидан асос солинган греклар — *киренайклар* мактаби эди. Бу мактаб этика таълимоти - *гедонизмни* яратди. Гедонистлар таъкидлашича, завқданиш хисси инсоннинг бутун хатти-харакатининг мақсадидир. Гедонизм ғояларини

эпикурчилар ривожлантиришди. Оммавий маданиятнинг бу қадар кўхна гоявий манбаларга эгалиги гүёки факат техник воситалар (XX асрда) «глобал маданият»нинг янги типини юзага келтирди, деб таъкидлайдиган назарияларга қарши далил-исботдир»¹.

Гарчи оммавий маданият ходисасининг дунёқараш-методологик асослари буржуазия тарих сахнасига чиққан лахзадан шаклланишни бошласада, юкоридаги фикрлар билан бахслашиш қийин. Бадий маданиятнинг гедонистик функцияси айнан шу лахзадан бошлаб оммавий маданиятдаги белгиловчи жихатлардан бири бўлиб қолади.

2. *Тижорат* - фойда олиш - *функцияси*. Маданият индустрисининг мақсади билимни кенгайтириш эмас, балки тийиқсиз истеъмол қилиш, бинобарин, оммавий маданият бисотининг яратувчилари ва сохиблари учун даромадни кўпайтириш, тижорат самарасини кўлга киритишдан иборат. Оммавий маҳсулотнинг хилма-хил турлари шунга йўналтирилган. Масалан, телесериаллар хусусиятларини олимлар томонидан тадқиқ қилиш уларнинг матнида (сюжетида) сериалнинг хомийси бўлган корпорация (фирма)нинг ахбороти кодланганлигини кўрсатди. У ўзининг биринчи вариантида - тегишли фирмалар «кўнгилочар» (саёз) операларни яратишни молиялаштирганда жуда муваффакиятли амалга оширилганди. Таъсир самарадорлиги, яъни товарни сотиш ортиб боришида телевизион сериалларнинг тижорат лойихаси сифатида мавжуд бўлишининг гарови эди. Элитар ва анъанавий халқ маданиятида,

профессионал санъатда фойда билвосита жихат хисобланади, «маданият индустрияси»да эса у маънавий махсулотни баҳолашда белгиловчи мезонга айланди. Ана шунда у хақиқий товар фойда келтирувчи махсулот мақомини касб етади.

Реклама бу жараёнларнинг жамулжам ифодаси ва бу функцияни руёбга чиқариш воситаси бўлиб қолди. У, хоҳ тиш пастаси бўлсин, хоҳ навбатдаги поп-юлдуз, янги кинофильм, муайян ёки бир йўла барча касалликларни даволаш усуслари ва воситалари бўлсин, осон эсда қоладиган, дархол топиб олинадиган клип-образлар негизига қурилган. Оммавий ишлаб чиқариш ва истеъмол жамиятида уларнинг кўпайиб бориши товарни сотиш, истеъмолни рағбатлантириш, бозорни кенгайтириш учун зарур.

Реклама истеъмолчилар ижтимоийлашуви агентига айланди. У нимани қандай истеъмол қилишни, товарни қандай танлашни, уларни қандай таққослашни ўргатади ва хк. Ота-онаси мунтазам банд бўлган бола тишни қандай чўтка ва паста билан тозалашни, итни нима билан боқишини, аёлларга нималар қўрк бағишлишини, атир-упанинг ахамиятини гудаклигига ёқ билиб олади. Шунингдек, товарнинг хусусиятлари эмас, балки унинг нуфузли хаёт кечиришдаги ахамияти рекламадан тобора кўпроқ, ўрин олмоқда. Реклама ишонтириш механизмлари ёрдамида барча нарса истеъмолга боғлик бўлиб қолган оламни яратади. Бинобарин, ахоли реклама туфайли виртуал истеъмол жамиятида яшаб турган бўлиб чиқади. Реклама намойиш этади, ўргатади ва кишини васвасага солади.

3. Истеъмолчиликка йўл-йўриқ берини шакллантириш (консюмеризм). Маданият эҳтиёжларни шакллантириш тизими бўлиб, оммавий маданият истеъмолчилик психологиясини шакллантирувчи, оммавий киши қизиқишиларини истеъмолчилик билан чекловчи йўл-йўриқ, беради. Шу сабабли одамларга таклиф этилаётган маданий матнлар содда, осон тушуниладиган ва, хатто, примитив хамдир. Уларнинг вазифаси - тегишли турмуш тарзини шакллантириб, инсонни истеъмолчига айлантириш. Инсонни унга нимани

таклиф қилишаётган бўлса, ўшани истеъмол қилишга, яъни пассив, танқид қилмайдиган, маданий ва бошқа хар қандай маҳсулотни: косметикани хам, дори-дармонни хам, автомобилларни хам, сўнгти модадаги либосни хам истеъмол қилишга мажбур этиш. Барча воситалар, барча техник ютуклар бу мақсадга хизмат қилмоқда. Кишининг бутун фикру хаёли, қизикиши, саъй-харакати майший турмуш ва истеъмолга йўналтирилмоги даркор, чунки оммавий маданият ишлаб чиқариш мақсадини истеъмол қилиш ва истеъмолнинг муентазам ортиб бориши сифатида тақдим этиши даркор. Рекламадан фойдаланиш шу мақсадда кенгайтирилмокда.

Шундай қилиб, оммавий маданият қадриятлари олами билан чеклаб қўйилган инсон тарихий жараёндан, у билан боғлик бирликлар - дин, оила, мактаб, давлат, армиядан ва х.дан ажралиб қолади. Оммавий маданият ушбу бирликлар билан боғлик вазифаларнинг бутун бир қатори сингари, уларни хам бир чеккага суриб қўйиб, истеъмол қонунларини биринчи ўринга чиқаради. Ота, ўқитувчи, устоз, буюк инсон моделларига бошқа кўплаб рақобатлашувчи моделларни қарши қўйиб, дин, оила, мактаб, давлат, армия ва х.-к.ни тарбиявий кучидан маҳрум этади. Улар оммавий кишига малол келадиган бўлиб қолади.

4. *Компенсаторлик функцияси*, яъни чалғиши, воқеликдан хаёлот дунёсига, орзуладар оламига, хар бир киши, қунт билан меҳнат қилиб эмас, балки қулай вазиятлар туфайли дўсту ёр орттирадиган, хаётдан ўз ўрнини топадиган ва, умуман, истаган нарсасига эришадиган дунёга ўтиш (*эскейпизм*). Инсонга воқеликка яқин бўлган, яхшилаб қолипга солинган, масалан, томошабин учун телесериал матнини у кунда яшаб турган хаётнинг бир қисми сифатида кўрсатадиган оддий элементлардан ясалган сохта олам тавсия этилади. Сунъий яратилган бу оламда ташландилар бирданига катта бойлик меросхўрига айланади, хеч нимаси билан кўзга ташланмайдиган йигит кутилмагандага катта пул ютугини қўлга киритиб, эътиборли хомий ёрдамида кишини эсанкиратувчи муваффақиятларга эришади. Бундай сюжетлар кишини кундалик турмуш билан боғлик муаммолардан чалғитиб, кишини хаёлот дунёсига олиб кетади.

Оммавий маданият макон ва замонни киши қўз ўнгига нисбий, омонат бир нарсадек намоён эта бошлади. Ходисалар изчиллиги ва бир-бирига мутаносиблиги ўз ахамиятини йўқотди, воқеаларни истаганча эркинлик билан жойлаштириш мумкин бўлиб қолди. Оммавий маданият йироқни якин қилди, қачонлардир физика қонунлари бўйича муқаррар бўлган нарсаларни истаганча ортига қайтариш ва хар гал уни лахзалар йиғиндисидаги лахзалардан бирига айлантириш мумкин бўлиб қолди.

Оммавий маданият инсонни макон ва замонда ўрнашиб олганлик хиссидан маҳрум этиб, уни хаёл билан хаёт ўртасидаги фарқни барбод этувчи алоҳида ўйин вазиятига олиб киради. Ўйин-томуша маданиятининг олдинги қаторга чиқарилиши меҳнатнинг ахамияти пасайиши билан бирга кечади. Оммавий маданият билан бирга, нигилизмнинг янги тури - эгоизм (худбинлик) пайдо бўлиб, унинг негизида шахсий баҳт-саодатни кўзлаш ётади. Бу - хар қандай уст индивидуал қадриятларга қарши қаратилган, оламдаги хақиқий иштирок ўрнига хаёлий, ўйнаб иштирок этишни куйловчи маданиятдир.

Шундай қилиб, оммавий маданиятнинг компенсаторлик функциясининг асосий вазифаси инсонни хаёлий тажриба ва амалга ошмайдиган орзулас олами билан ошно қилиш. Буларнинг бари хукмон турмуш тарзини ошкора ёки яширин тарғиб қилиш билан қўшилиб кетадики, бундан кўзланган пировард мақсад ижтимоий фаолликдан чалғитиш, кишиларни мавжуд шароитга кўникутириш, конформизмдир. Оммавий маданиятда санъатнинг детектив, вестерн, мелодрама, мюзикл, комикс сингари жанрларидан фойдаланилаётгани хам шу билан боғлик. Айнан шу жанрлар доирасида ижтимоий иллатни психологик ва ахлоқий омилларга олиб бориб тақовчи соддалаштирилган «хаёт» турлари яратилади. Оммавий маданиятнинг «эзгу ишнинг ажр-савоби бор», «(Ўзига ва Яратганга) мухаббат хамда ишонч доимо хамма нарсани енгади», деган таъбирлари хам шунга хизмат қиласди.

5. *Норматив-регулятив* (меъёрий-бошқарув) функцияси айrim меъёрлар, қадриятлар, тасаввурларни мақсадни кўзлаб шакллантиришни, шунингдек,

бошқаларини емиришни кишининг ўз саъй-харакати билан эмас, балки маданий индустрия сохибларининг ихтиёри билан амалга оширади, фикрлаш тарзи, яшаш тарзини шакллантиради. Бунда, мотиватор сотувчига товарнинг янги устун жихатларини намойиш этишни маслахат берар экан, бу хил товарни яхширок сотищдагина эмас, балки қадриятлар тизимини бўлакча йўналтириб, уни барча учун бир хил қилиб қўйишда хам ёрдам беради. Шу муносабат билан, реклама оммавий маданиятни тартибга солувчи энг қулай восита хисобланади. Бурстин фикрича, Америка рекламаси «оммабоп маданиятга хос қўплаб хусусиятларга эга. Булар: такрорлаш, соддалик, муболаға ва ошириб кўрсатиш, халқ поэзияси ва мусиқаси», оммабоп маданиятнинг ўзи эса, реклама сингари, факт билан тўқима ўртасидаги соҳага мурожаат этади. Хар холда, Бурстин фикрича, Америка маданиятида мавжуд бўлган халқ анъаналари айнан реклама ёрдамида тартибга солинган ва назорат қилинган.

Ургу асосан маънавий қадриятлардан моддий-ашёвий қадриятларга кўчади, маънавий қадриятлар эса қадрсизланади. Телевидениеда пул олий қадрията айлантирилади, бунга, масалан, кўз кўриб, қулок эшитмаган ютуқларни ваъда қилувчи қўплаб телёйинлар, викториналар кўмаклашади. Истемолчилик онги модели, хулқ-атвор модели шу тарзда шаклланади.

Инсон улкан шахарнинг ўзгарувчан мухитига киришига, бир томондан, қадриятларни соддалаштириш хисобига эришилади. Бунда, ўзгаришларга тайёр бўлмаган индивид учун маданиятга мослашиш имконияти яратилади ёки мослашганлик хаёли хосил қилинади, яъни мураккаб намуналар гўёки тушунарли тилга кўчирилади. Бошка томондан эса, оммавий маданият доим такрорлаш (қайта-қайта кўрсатиш) оркали ушбу намуналарни мустахкамлайди, уларни сақлаб қолади, ўзини ўзи маънавий ва интеллектуал камол топтиришга уринтирмасдан, хулқ-атвор қоидаларига айлантиради. Оммавий маданият мустақил танлаш муаммосини бартараф этади. Борлик структураси инсонга озми-кўпми стандартлашган вазиятлар йифиндиси сифатида тақдим этилади.

Оммавий маданиятда хамма нарса: тўғри сиёсий тузум, юлдузлар, «синфий курашчи» имижига бўлган мода ва бошқалар олдиндан маълумдир.

Бизнингча, оммавий маданият ўз салоҳиятини руёбга чиқаришда фойдаланадиган механизмлар унинг алоҳида ўлчамларга эгалиги, замонавий маданиятнинг оммавий жамиятда факат оммавий истеъмол маҳсулоти сифатида амал қилгандагина қадрланадиган барча артефактларини ўз измига бўйсундиришга қодирлигидир. Оммавий коммуникация воситалари орқали тарқатиладиган оммавий маданият бугун ўз таъсир доирасига тушиб қолган барча нарсани ўз измига бўйсундирадиган, маданиятнинг асосий маъноларини узатадиган универсал канал хисобланади. Оддий маданиятга хам, ихтисослашган юксак маданиятга хам тегишли хар қандай артефакт оммавий маданиятнинг таъсир доирасига тушиб қолгани холда, ўз шаклини сақлаб қолсада, мослашув жараёнидан ўтиб, ўз маъноларининг бир қисмидан маҳрум бўлади. Оммавий маданиятнинг баробарлаштирувчи ахамияти хақида айнан шу маънода гапириш мумкин.

Чиндан хам, оммавий маданият ижодкор, креатив онгни яратишга, маданиятнинг барча механизмлари харакатчанлигини, жушқинлигини, маҳсулдорлигини, самарадорлигини ва ўзини ўзи баркарор камол топтиришини таъминлашга қодир эмас, булар юксак маданиятга хосдир. Бирок оммавий маданият бу масалаларни хал этмайди хам. У азалдан мослашиш тизими, ижтимоийлашув, ижтимоий регуляция, уйгунлаштириш, қадрият йўналиши механизми сифатида мавжудкилувчи шакллардан бири сифатида қарор топган. Илмий-техник инкилоб саноатни таниб бўлмас даражада ўзгартириб, ишчилар жамиятини хар бирининг ўз қизикишлари ва эҳтиёжи бўлган тор ихтисослашган гурухларга ажратиб, унинг ўзини хам ўзгартириб юборди. Техниканинг такомиллаштирилиши, бир томондан, кишининг оғир жисмоний меҳнатини енгил-лаштириди, унинг вақтини ва кучини тежаб, уларни турли хил қўнгилочар тадбирларга сарфлашга имкон яратди. Бошқа томондан эса, ишлаб чиқаришни механизациялаш, автоматлаштириш кишини ноёб, нодир буюмлар ишлаб

чиқарувчи мохир устадан конвейер типидаги улкан ишлаб чиқариш механизмида биргина вазифани, битта операцияни бажарувчига, автомат одамга айлантириб кўйди. Чарльз Чаплиннинг «Катта шахар чироқлари» фильмидаги қуийдаги эпизод бунинг ёркин мисоли бўлиши мумкин: фильм қаҳрамони фабрикада ишлаб, гайкани бурашдан иборат битта операцияни бажаради. Натижада унинг харакатлари шунчалик беихтиёр бўлиб қоладики, кўчада кетатуриб хам, гайка буровчи асбоб билан ўткинчиларнинг тугмасини бурай бошлайди.

Чарлиларча тор ихтисослаштирилган роботлар гурухига бўлинган бундай жамият, афтидан, турли ижтимоий гурухлар ўртасида ахборот алмашинувини йўлга қўйишга, улар орасидаги зиддиятлар ва кескинликни бартараф этишга, кишини янги ижтимоий шароитга тез ва мураккабликларсиз мослаштиришга, ижтимоий мақбул фаолликнинг умумий маъно-мазмунини, қадрияtlарини, типларини ишлаб чиқишга, юқори даражада ихтисослаштирилган маданият томонидан яратиладиган ахборотни амалда жамиятнинг хар бир аъзоси қабул қила оладиган тарзида мослаштиришга қодир бўлган механизмга муштоқдир. Оммавий маданият ана шундай механизмдир. Бу маданият кенг тарқалишининг сабаби, унинг муаммолар мажмуини хал эта олиш қобилияти билан боғлик бўлиб, бу муаммоларнинг энг мухимлари жамият асосий кисмининг ижтимоий ва маданий жихатдан мослаша олмаслиги, ахоли қўпчилигининг тубанлашуви, унинг қадрияtlар борасида чалғитилиши, ажралишининг турли шакллари фаоллаштирилишидир.

6. Оммавий маданият рекреацион (лотинча “recreare” – “тикланмоқ”, “хордик чиқармоқ”, “соғаймоқ” сўзларидан) функцияни бажаради. Шахсни руҳий тушкунликка етакловчи омиллар кўпайиб бораётган бугунги кунда ушбу функцияning роли айниқса ошиб бормоқда. Жадаллик билан ривожланиб бораётган ахборот жамияти, глобаллашув жараёнлари инсонда ёлғизлик хиссини кучайтирмоқда. Оммавий маданият уни ана шу

ёлғизлиқдан қутқаради. Инсон у ёки бу ҳаммабоп маҳсулотни харид қилар экан, ўзини қўпчиликнинг бири сифатида ҳис этади.¹

“Оммавий маданият хордиқ чиқариш, кўнгил очиш, туризм, спорт, ўйин комплекслари индустриясини яратар экан, инсонга дам олиш, касбий фаолиятдан бир оз чалғиши, маънавий кучларини тиклаш, руҳий барқарорликка эришиш имконини беради”.¹ Жадаллашиб ва мураккаблашиб бораётган ҳозирги замон цивилизацияси шароитида хордиқ чиқариш ва касбий фаолиятдан бир оз чалғиши малакаси ва имкониятлари катта аҳамиятга эга. Бу, бир томондан, шахснинг касбий малакасига, иккинчи томондан эса, ижтимоий қайфиятга таъсир кўрсатади. Бироқ бунинг учун оммавий маданият таклиф этаётган хордиқ шаклларидан оқилона фойдаланиш зарур. Афсуски, бугунги замон кишиси аксарият ҳолларда барча хордиқ шаклларидан телевизорни танлашни (қатор объектив ва субъектив сабабларга кўра) маъкул кўради.

7. Оммавий маданият гносеологик функцияни бажаради. Ахборот жамияти шаклланиб бораётган, хусусан ахборотлар ҳажми йил сайин кенгаяётган, қадр-қиммати ошаётган бугунги кунда мазкур функцияning аҳамияти айниқса эътиборли. У турли таълим стандартлари асосида амалга оширилаётган ўрта ва олий маълумот, турли лугатлар, энциклопедиялар, маълумотлар базаси, Интернет, оммавий ахборот воситалари ва шу кабилар орқали намоён бўлади. Айниқса янги ахборот технологияларининг ривожланиши ахборот олиш ва ундан фойдаланиш, ўз маълумотини ошириш, узоқ масофада туриб таълим олиш, гносеологик эҳтиёжларни қондириш учун катта имкониятларни юзага келтирди.²

Янги аср арафасида оммавий ахборот воситалари ҳам кескин ривожланди. Бугунги кунда турмуш ва халқ хўжалиги барча соҳалари маҳсус оммавий ахборот воситаси томонидан муттасил ёритиб борилади.

¹ Қаранг: Бурстин Д. Американцы: демократический опыт.- М.: Изд. группа Прогресс – Литера, 1993.- С.183.

¹ Климова Л.Е. Массовая культура и личность. Дисс. ... канд. филос. н.- Ставрополь, 2005.- С.30.

² Қаранг: Климова Л.Е. Массовая культура и личность. Диссканд. филос. н.- Ставрополь, 2005.- С.32.

Интернетнинг ривожланиши шахснинг у ёки бу соҳага доир маълумотларни олиш имкониятларини янада кенгайтирди. Оқибатда, оммавий ахборот воситалари шунчаки маълумот етказиш воситаси эмас, шахснинг дидини, ахлоқий қадриятларини, эътиқодини ривожлантирувчи манбага айланди. Кишиларни қизиқишлирага кўра гурухларга бирлаштиришда ҳам оммавий ахборот воситаларининг роли катта бўлмоқда. Бироқ оммавий ахборот воситаларининг бу борадаги фаолияти натижаларини ҳамиша ҳам ижобий баҳолаб бўлмайди.

8. Оммавий маданият оламнинг шахс орзу-умидларига мос бўлган, афсоналаштирилган псевдореалистик манзарасини чизиб беради. Янги аср арафасида кишилик жамиятининг мураккаб тус олиши, турмуш ташвишларининг кўпайиши, негативизмнинг илдиз отиши шахснинг эскапизмга (воқелиқдан орзулар дунёсига қочиш ҳохиши) интилишини кучайтирди.¹ Умуман олганда, бу ҳолнинг ажабланарли жойи йўқ. Г.Честертоннинг таъкидлашича, “ҳар бир соғлом инсонда шундай бир пайт бўладики, бу пайтда у фактдан кўра ўйлаб топилган нарсаларни, фикцияни маъқул кўради, чунки факт унинг дунё олдидаги масъулиятларини ифодаласа, функция дунёнинг унинг олдидаги масъулиятларини мужассам этади.”² Оммавий маданият ин-соннинг айнан ана шу ҳохиш-истакларига хизмат қиласи. У турли фильмлар, клиплар, экран воқелиги, суратлар, романлар ва ҳоказолар ёрдамида инсон орзуларига мос бўлган псевдореалликни чизиб беради. Ушбу экран воқелиги ёрдамида “одамларни турмуш муаммоларидан, турли қийинчиликлардан бир оз чалғитади, шахсий номукаммаллик туйғусидан вақтинчалик халос қиласи, қўнгилга таскин беради. Одамлар хаёлан ўзини эрмак телесериаллар қаҳрамонларига ўхшатади, рақиблари ёки ёмон кўрган кишиларини улардаги салбий персонажларга қиёслайди, ёмонлик барibir жазоланади, деб ўзини овутади.

¹ Қаранг: Костина А.В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества.- М.: Изд-во ЛКИ, 2011.- С. 125.

² Честертон Г. О литературе// Вопросы литературы.- 1981.- №9.- С.219.

Тўқис ҳаётга реал дунёда етиша олмаган киши фильмлар ва сериаллар орқали виртуал (хаёлий) тарзда фаровонликдан, “гўзал” турмушдан гўёки баҳраманд бўлади”.³

Лекин мазкур функцияни мутлақо безарар деб бўлмайди. Инсон орзуларини чизиб берадиган экран воқелигининг шарофати билан “индивид оммавий лойиҳа таклиф этаётган оламга “кўчиб ўтади”, фақат шу оламдагина ўзини қулай ва бехавотир сезишга одатланади, воқеликни эса ўша оммавий томоша қонунлари асосида тасаввур этади”.¹ Оммавий маданият артефактлари инсоннинг эҳтиёжлари ва манфаатларини, ҳаётий позициясини шакллантирадики, бу эҳтиёж ва манфаатлар, бу ҳаётий позиция унинг фаолияти манбаига, сабабчисига айланади.

³ Эркаев А. Глобаллашув: ахборот хуружи ва оммавий маданият.// Тафаккур.- 2008.- №4.- 17-б.

¹ Костина А.В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества.- М.: Изд-во ЛКИ, 2011.- С. 126.

2.2 Глобаллашув шароитида оммавий маданиятнинг жамият ва шахс ҳаётига зиддиятли таъсири

Индустрисал жамият умуман маданиятга, шу жумладан, юксак маданиятга катта таъсир кўрсатди. Постиндустрисал, постмодерн, ахборот жамиятларининг таъсири эса янада кучайди. Биринчи галда бу ҳол маданиятнинг нисбатан кенг тарқалиши, яъни оммалашуви учун шарт-шароит юзага келганида, омманинг умумий савияси ўсганида кўринади. Шу сабабдан америкалик социолог Т.Парсонс ва бошқа бир гурух олимлар оммавий маданиятни ҳимоя қилиб чиққан эди. Уларнинг фикрича, ОАВ орқали миллионлаб кишилар жамиятда кечётган воқеалардан хабардор бўлади, адабиёт, санъатнинг юксак намуналари, илм-фан ютуқлари билан танишади, билими ва савиясини ўстиради, дунёқарашини кенгайтиради.

Бироқ ушбу ҳолат, аслини олганда, “оммавий маданият” тушунчасидан кўпроқ “маданият оммалашуви” тушунчасига дахлдордир. Тўғри, замонавий ахборот воситалари – ТВ, интернет, аудио-, видеомагнитофон ва ДВДлар мумтоз санъат дурдоналаридан ахолининг кенг қатлами баҳраманд бўлиши, маданият оммалашуви учун тобора қулай шарт-шароит яратмоқда – буни инкор этиб бўлмайди. Аммо масаланинг мураккаб ва зиддиятли бошқа жиҳати ҳам бор.

“Оммавий маданият” тушунчасини “маданиятнинг оммалашуви” тушунчасидан фарқлай билиш лозим. Оммалашув умуман маданият, жумладан юксак маданият маҳсулотлари кенг тарқалиши учун жамиятда объектив зарурият ва шарт-шароитлар, восита, муҳит ҳамда субъектив интилишлар вужудга келиши туфайли юз беради. Оммалашув тенденцияси юксак ва оммавий маданиятларнинг ҳар иккисига тааллуқли.

Маданиятнинг оммалашуви индустрисал жамиятда бошланиб, ҳозирги постмодерн жамиятида глобал тенденцияга айланди. Индустрисал жамият XIX аср охирларида ёқ саноат корхоналаридаги ишчиларнинг саводхон, техникавий билимлар ва малакаларга эга бўлишини тақозо этди. Билим ва малакага бўлган талаб ишлаб чиқариш технологиялари мураккаблашган ва меҳнат бозорида рақобат кучайган сайин ортиб бораверди. Дастраслаб оммавий саводхонликка, кейинчалик эса касб-хунар ва техник таълим пайдо бўлишига, пировардида аҳолининг билимлари, маданий савияси ва эҳтиёжлари ўсишига йўл очилди. Оммавий тиражларда газеталар, китоблар чоп этилди, граммпластинкалар чиқарилди. Радио ва телевидение, кино, интернет пайдо бўлгач, улардан ҳам маърифий-мағкуравий ва тижорий мақсадларда фойдаланилди. Ўқувчи ва томошабинларни жалб қилиш учун адабиёт ва санъат асарларига мурожаат этилди. Машҳур хонандалар қўшиклари ёзилган граммпластинкаларни сотиш, таниқли актёрлар роль ўйнаган кинофильмларни намойиш этиш мўмайгина даромад келтириши янги воситалар орқали мумтоз санъат ва умуман маданият оммалашувига хизмат қилди.

Лекин, таъкидлаш лозимки, юксак санъат асарларининг техник воситалар орқали оммалашуви уларнинг жозибаси, ноёблик хусусияти ва сехри пасайишига, ҳатто йўқолишига олиб келади. Мусаввир ягона нусхада яратган картинанинг репродукциясини кўрган киши асарнинг ташқи жиҳатлари, композицияси, сюжети тўғрисида тасаввурга эга бўлади. Аммо унга асарнинг ботиний сехри таъсир қилмайди. Баъзи ҳофизларнинг бетакрор овозда ижро этган қуръон тиловатлари аудио, видеодисклар орқали тарқатилмоқда. Уни харид қилган киши машинасида йўлда кетаётганда, ёки уйда чой ичиб, сухбатлашиб турганида bemalol эшитаверади. Аслида диний маросимда жонли ижро этиладиган тиловат тингловчи руҳиятига муқаддас, сирли таъсир кўрсатади. Яратган билан уни боғлайди. Диний маросимдаги муҳитнинг ўзи тиловатгача тегишли руҳий ҳолатни ҳосил қиласди. Компакт

дискларга ёзилган тиловатнинг ножоиз вазиятларда тингланиши унинг сеҳрли, муқаддас таъсирини йўққа чиқаради, тингловчи ва Яратган ўртасидаги боғланишни таъминламайди. Балки майший сухбатнинг ўзига хос “музиқавий”, “овозли” фонига айланади. Реал диний маросим, ибодат ўзининг сунъий ташқи образи билан алмаштирилади, тингловчи қалбининг ички туфёни даражасига кўтарилилмайди. У истеъмол товарига (ушбу ҳолатда дин билан боғлиқ истеъмол товарига) айланади.

Гарчи рақамли технологиялар тез ривожланиб, рангтасвир асарининг жуда аниқ, оригиналидан деярли фарқ қилмайдиган нусхаларини яратиш имкони бўлса-да, уларда картинанинг ягоналиги, ноёблиги, муқаддас хилқатлиги акс этмайди. Санъат масканидаги, театр ёки филармониядаги руҳият, кайфият эса асрлар оша буюк ижодкор билан мулоқот қилаётгандек ҳис уйғотади кишида. Телевидение орқали кўрсатиладиган театр спектакли, симфоник концерт, ёки музейлар ва архитектура ёдгорликлари, табиат манзарапарига бағишлиланган кўрсатувларда асар жозибаси анча камаяди.

Картиналар галереяси дурдоналарини, машҳур музейлар осор-атиқаларини оммалаштириш ниятида ҳар хил китоб-альбомлар нашр этилмоқда, телефильмлар, телекўрсатувлар эфирга узатилмоқда. Видеодисклар сотувга чиқарилмоқда. Лекин улар ҳеч қачон галерея ва музейга бориб бевосита асар билан алоқа боғлашнинг ўрнини боса олмайди. Жонли мулоқот ва ноёблик йўқолган жойда санъатнинг муқаддаслиги, сеҳри ҳам йўқолади. Шу сабабдан оммавий маданият маҳсулотлари нафақат ноёб ва оригинал эмас, билъакс, улар сеҳр ва муқаддаслик жозибасидан ҳам маҳрум.

Айни пайтда, алоҳида таъкидлаш лозимки, дунёning барча машҳур галереяларига, музейларига боришининг, машҳур театрлар спектаклларини бевосита кўришнинг, дунёдаги етакчи симфоник, камер оркестрларининг жонли ижросини эшитишнинг иложи йўқ. Шу сабабдан ТВ орқали уларнинг кўрсатилиши, альбомлар, ДВД дисклар, буклет ва бошқа воситалар орқали

оммалаштирилиши бу кемтикни тўлдиради. Кишида мазкур дурдоналар тўғрисида анча-мунча тасаввур ҳосил қиласи. Агар у қўрган, эшитган асарлар, уларнинг муаллифлари ижодининг хусусиятлари, услуби, санъатга олиб кирган янгиликлари тўғрисида илмий-оммабоп, илмий-танқидий ва маҳсус мақолалар, рисолаларни ўқиган, санъатдан хабардор киши бўлса, нусхалардан ва телекўрсатувлардан олган улар тўғрисидаги тассуроти, тасаввурлари анча бой ва теран бўлиши аниқ. Ушбу жиҳатдан юксак маданиятнинг оммалашуви улкан маърифий аҳамиятга эга.

Ғарб мамлакатларида узлуксиз давом этган сиёсий, иқтисодий, мафкуравий, ижтимоий-синфий курашлар, турли гурухларнинг ҳокимиётга интилиб, ўзаро олиб борган рақобати аста-секин қонун устуворлиги тамойили ва демократик меъёрлар, қоидалар қарор топишига олиб келди. Демократия тизимининг ривожланиши сайловчилар овози учун курашни авж олдирди. Шунга мувофиқ, омма онгига таъсир кўрсатиш усуллари такомиллашди. Маҳсулот рекламаси билан бир қаторда сиёсий реклама ва ташвиқот ривож топиб, ранг-баранглик касб этди. Номзодларни қўллаб-куватлаб реклама мазмунидаги сиёсий роликлар, буклетлар, плакатлар, баннерлар чиқарилиши, оммавий концерт ва акциялар ўtkазилиши русум бўлди. Булар бари Ғарб оммавий маданиятининг узвий таркибий қисмига айланди. З.Бжезинский, Д. Макдональд, Г.Гэнс, М.Маклюэн ва бошқалар оммавий маданият шахс ривожланишида ва демократик сиёсий институтлар қарор топишида ижобий роль ўйнашини ҳар томонлама асослашга уринди. Д.Белл оммавий маданият туфайли АҚШда мафкуравийликдан ҳоли ғоялар, образлар ва кўнгилхушлик қилишнинг барчага баравар тизими вужудга келаётганини бундан ярим аср бурун эътироф этган эди. Чунки оммавий маданият маҳсулотлари муайян бир табақага, синфга эмас, балки жамиятнинг барча аъзоларига мўлжалланган. Ушбу ҳолат оммавий маданиятнинг ўзига демократик хусусият бағишлишини кўпчилик олимлар қайд этадилар.

Шу сабабдан юқорида қайд этилганидек, ғарбнинг баъзи олимлари уни тўлиқ оқлаб, универсал аҳамиятини, ҳозирги замон жамиятидаги етакчилигини, демократик характерини, ижтимоий тенгликни ифодалашини эътироф этади. Ғарбнинг бошқа бир гурӯҳ олимлари эса, бу фикрга қўшилган ҳолда, оммавий маданиятни қаттиқ танқид остига олмоқда. Яна бир гурӯҳ олимлар унинг кучли ва заиф, ижобий ва салбий жиҳатларини баравар ёритишга уринмоқда. Кейинги йилларда ушбу ижтимоий ҳодисани ҳимоя қилиш, оқлаш тенденцияси тадқиқотчилар орасида кучайиб бораётир. Аммо масалага бирёқлама ёндашиб бўлмайди.

Масала ҳақиқатан анча мураккаб. Чунки оммавий маданият жуда кўпқиррали, ранг-баранг, зиддиятли ҳодисадир. У жамият ҳаётининг барча соҳаларини – сиёsat ва давлат идоралари, жамоат ташкилотлари фаолиятидан то алоҳида фуқароларнинг дам олиши, бўш вақтини ўтказишигача, ишлаб чиқаришдан – истеъмолгача, давлат бошлиқларининг норасмий “галстукларсиз” учрашувларидан – оддий одамларнинг туристик саёҳатларигача кириб борган. Оммавий маданият одамлар ҳаётининг аксарият эҳтёжларини таъминлаши билан умуман олганда ижобий роль ўйнайди. Уларни давр ва жамият талабларига мослаштиради. Масалан X аср – Беруний даври одами XV асрга Навоий даврига келиб қолса, жуда ҳайратга тушмас, кундалик ҳаётда унчалик қийналмас, чунки онги, тафаккури, ҳиссиёти, дунёқараши, ҳаётий кўнимкалари, маданий эҳтиёжлари ва савияси жамият талабларига кўп жиҳатдан мос келарди. Лекин XX аср бошларида яшаган киши XXI асрга келиб қолса, ўта ҳайратга тушар, шошиб қоларди. Жамият ҳаёти суръатларига, транспорт оқимига, замонавий телекоммуникацияларга, ахборотга, моддий ва маънавий истеъмолга мослашишда жуд қийналарди. Телевизордан, радиодан, магнитофондан, уяли телефондан, компьютердан, электрон почтадан, интернет магазиндан ва хизмат турларидан фойдаланишни билмайдиган, мотоцикл автомобиль, самолёт каби транспорт воситалари, космик кемалар, сунъий йўлдошлар,

мобиЛЬ алоқа, майшиЙ электротехник буюмлар ҳақида тасаввурга эГА бўлмаган инсон ҳозирги жамиятга, унинг талаблариГа, одамлар ўртасидаги замонавий алоқаларга, мулоқотта мослаша олмайди. Шу сабабдан оммавий маданият ҳозирги замон одамини яратувчисидир. У инсонни жамиятга мослаштириб, адаптацион вазифани бажаради.

Замонавий истеъмол, турмуш тарзи, яшаш сифати, майшиЙ қулайликлар, ТВ, радио, интернет, ОКВ, электрон алоқа турлари ва шакллари кўпроқ оммавий маданиятга мансубдир. Уларнинг бир қисми юксак ва оммавий маданият диффузияси натижасидир. Баъзи бир демократик сиёсий ва фуқаролик институтлари, айрим демократик қоида, меъёрлар ва амалиёт, фуқароларнинг давлат идоралари, жумладан олий давлат органлари билан компьютер ва электрон воситалар орқали алоқа қилиши, таклиф ва мулоҳазаларини билдириши, электрон парламентлар ва хукуматларнинг ташкил этилиши ҳам оммавий коммуникация воситалари ва у туфайли вужудга келган замонавий оммавий сиёсий маданият билан боғлиқ ҳодисалардир. Жисмоний ва юридик шахсларнинг электрон воситалар ёрдамида ҳар хил буюртмалар бериши, савдо-сотиқ қилиши, солиқ ва турли тўловларни амалга ошириши, молиявий ва статистик ҳисботларни (жисмоний шахслар даромадлари ҳақидағи декларацияларни) тегишли идораларга топшириши ҳам замонавий оммавий маданиятнинг иқтисодий-ижтимоий шакллариДир. Бугун банк ва биржа операцияларининг барча турлари масофадан электрон воситалар орқали амалга оширилиши, ҳар хил шартномалар имзоланиши мумкин. 2013 йилга келиб, Мамлакатимизда ушбу соҳада аҳолига кўрсатилаётган хизматлар йўналиши сони кескин кўпайди. “Электрон хукумат” тизимини жорий қилиш ишлари қизғин бошланиб кетди.

Электрон кутубхоналардан, интернетга уланган дунёning истаган кутубхонаси, архиви, музеи ва бошқа маданий ёки илмий муассасасидан керакли ахборотни олиш имконияти, масофадан ўқитиш, илмий ва амалий конференциялар ўтказиш – булар ҳаммаси ахборот ва маданиятнинг

оммалашувига дахлдордир. Бу, шунингдек, оммавий маданиятнинг баъзи замонавий кўринишлари юксак маданиятдан тобора кам фарқ қила бошлаганидан ҳамда унинг инсон ҳаёти ва фаолиятининг янгидан-янги соҳаларига кириб бориши давом этаётганидан далолатдир.

Маданият оммалашуви жараёнида элитар ва оммавий маданиятлар ўзаро бир-бирига таъсир кўрсатиб, баъзи ҳолларда ўртачалашган маданият вужудга келиши мумкин. Айниқса ўрта синфнинг турмуш тарзи, майший ҳаёти, қизиқишилар доираси, истеъмол қиласиган моддий ва маданий буюмлари бунга мисол бўла олади. Жамият ривожланиши жараёнида бир замонлар элитар маданиятга мансуб ҳодисалар оммавий маданият унсурига айланади. Масалан, бундан икки-уч аср муқаддам саводхон киши жамиятнинг юқори табақаларига мансуб ҳисобланган. Жилла курса, руҳонийлар ёки ижодкор зиёлилар қатори елитага киритилган. Эндиликда ривожланган мамлакатларда бутун аҳоли ёппасига саводхон. Ўзбекистонда эса мажбурий ўн икки йиллик ўрта маҳсус таълим жорий этилди. Бошқача айтганда, Ўзбекистонда ўрта маҳсус таълим оммавий таълимга – оммавий маданият унсурига айланмоқда.

Лекин оммавий маданият инсонга қўплаб қулайликлар яратиши билан бирга, унинг онгига зиддиятли, айрим ҳолларда анча салбий таъсир кўрсатади. Оммавий маданият маҳсулотлари одамларнинг истеъмол эҳтиёжларини қондирсада, уларнинг маънавий дунёси ривожланишига кам таъсир кўрсатишини адабиёт ва санъат асарлари мисолида кўриб чиқиши мумкин.

Маълумки, юксак адабиёт ва санъат асарлари уч хил ижтимоий вазифани бажаради: 1) оламни образли билиш; 2) одамларнинг эстетик эҳтиёжларини қондириш; 3) тарбиялаш. Адабиёт ва санъатнинг предмети – инсон, унинг ички дунёси, тафаккур ва туйғулар олами, ҳаётга, воқеликка муносабати, руҳий кечинмалари ва х.к. Бадиий асар орқали инсон табиат, жамият тўғрисидаги, ўзи, ҳаётининг мазмуни, маъноси ҳақидаги тасаввурларини, билимларини бойитади, ранглар, оҳанглар, туйғулар, руҳият кечинмалари

хилма-хиллигини, нозиклигини, инжа жилоларини, ўзининг яратувчилик салоҳиятини кашф этади ва ривожлантиради. Юксак санъат кишига, шундай қилиб, кўпдан-кўп билимлар беради.

Оlamни конкрет образли билишда қанчалик буюк аҳамият касб этмасин, адабиёт ва санъатнинг бош вазифаси, албатта, одамларнинг эстетик эҳтиёжларини қондиришдир. Инсон - эҳтиёжлари узлуксиз ривожланадиган мавжудот. Айнан ушбу хусусият уни ҳайвонот оламидан ажратиб олган ва одамга айлантирган. Ҳайвонот оламида биологик эҳтиёжлардан, яъни яшаш ва насл қолдиришдан ташқари эҳтиёжлар йўқ.

Одамларда эса биологик эҳтиёжлардан ташқари турфа хил ижтимоий эҳтиёжлар мавжуд. Улар авлоддан авлодга, бир авлод умри давомида ҳам йилдан-йилга ортиб ва ўсиб боради. Уларни моддий ва маънавий эҳтиёжларга бўлиш мумкин. Бир эҳтиёжнинг қондирилиши, янги, янада юксакроқ эҳтиёжни вужудга келтиради. Қорни тўқ, ўзини хавф-хатардан ҳоли сезган киши қўшиқ хиргойи қилгиси, рақсга тушгиси, бирор уйинчоқ ёки буюм ясагиси, сурат чизгиси – умуман нимадандир хузур-ҳаловат ва завқ-шавқ олгиси келади. У қушларнинг сайрашига, сувнинг жилдирашига - табиат овозига қулоқ тутади. Гуллар ҳидидан, чиройидан, рангидан баҳра олади. Ўзи ҳам табиатга тақлидан ижод қила бошлайди: сурат чизади, ҳайкалча ясайди, куй тўқийди (санъат ана шундай туғилган). Бу жараёнда инсон табиатни, шу жумладан ўз инсоний табиатини янада чуқурроқ ва кенгроқ билиб олади. Унинг онги, шуури, туйғулари ўткирлашади, сайқал топади. Гўзалликка интилиш, ундан завқ-шавқ туйиш, баҳра олиш, ўзининг мазкур соҳадаги яратувчилик имкониятларини амалга ошириш эҳтиёжи инсонда ҳеч қачон интиҳо топмайди, маълум бир чегарада тўхтаб қолмайди. У ушбу эҳтиёжини турли усулларда қондиради. Халқ оғзаки ижоди ва амалий безак санъати, адабиёт ва санъатнинг барча турлари, жанрлари уни қондиришга қаратилган инсоннинг маҳсус ижодий фаолиятидир.

Адабиёт ва санъат асарларини ўзлаштириш, юқорида таъкидланганидек, инсоннинг маънавий юксалишига, туйғулари, дунёқараши теранлашишига, нозиклашишига, эзгулик ва гўзаллик билан йўғрилишига баракали таъсир кўрсатади. Натижада одамлар ўртасидаги муносабатлар яхшиланади, меҳроқибат кучаяди. Улар ўз ҳаётини, фаолиятини, муҳитини “гўзаллик қонунлари бўйича қайта яратা бошлайди”, юксак идеалларни ўзлаштиради. Шундай қилиб, адабиёт ва санъат нафақат инсонга билим беради ва унинг маънавий, эстетик эҳтиёжларини қодиради, шунингдек, уни тарбиялади, унда асл инсонийликни, эзгулик ва нафосатни шакллантиради. Аёнлашмоқдаки, адабиёт ва санъатнинг бу уч вазифаси узвий, бири-биридан ажралмасдир.

Оммавий маданият маҳсулотларида биз бундай узвийликни кўрмаймиз. Боз устига, унинг билиш, эстетик ва тарбиявий вазифалари ўта заифлашиб кетганининг, бир-биридан ажралиб қолганининг гувоҳи бўламиз. Истеъмол товари сифатида улар инсоннинг бўш вақтини тўлдиради, ахборотга, хордик чиқаришга, тинглаш ва томоша қилишга бўлган эҳтиёжини қондиришга хизмат қиласди. Маънавиятига эса ижобий жиҳатдан кам таъсир кўрсатади. Айрим ҳолларда, аксинча, баъзи тубан туйғуларини, эҳтиросларини қитиқлаб, унда тажовузкорликни, ёки нафс ва ҳирсни уйғотиши мумкин.

Оммавий маданиятга мансуб асарлар, юксак адабиёт ва санъатдан фарқли, воқеликни бадиий таҳлил қилмайди, унинг турли нозик жиҳатларини очиб бермайди. Бинобарин, теран акс эттиrmайди ва ифодаламайди, балки иллюзияга асосланган, сунъий, нотабиий воқелик яратади. Уларнинг қаҳрамонлари схематик, бирёқлама, зиммасига муаллиф томонидан юклатилган вазифаларни бажаришга “дастурлаштирилган”, жонли инсондан кўра, кўпроқ қўғирчоқка, рамзга, мажозга ўхшайди. У ўйинчоқ мисоли кишини овутади. Жан Бодрийяр оммавий маданият мазмунини ташкил этувчи тушунчавий бирликни ғоя деб эмас, балки “симулякр” деб атагани бежиз эмас. Агар ғоя воқеликнинг мавхум тушунчавий ёки бадиий образли

инъикоси бўлса, симулякр инъикоснинг воқелиқдан тўлиқ узилган семантик белгиси, яъни жонли ҳаёт соясининг соясидир. Симулякрлар ифодалайдиган ҳар хил андозавий образлар, идеаллар, муносабатлар, ҳодисалар ёрдамида ўзига хос шартли бўрттирилган воқелик – гипервоқелик яратилади. Ҳақиқий воқелик уни ифодаловчи симулякр – образ, рамз, белги билан, ўз симуляцияси, яъни сароб сояси, акси билан алмаштирилади. Симулякрга нисбатан, олим фикрича, ҳақиқий ёки сохта деган баҳони қўллаб бўлмайди, чунки у воқелиқдан тўлиқ ажралган. Симулякр воқелик билан эмас, балки воқелик рамзи бўлган ўзига ўхшаш бошқа белгилар (симулякрлар) билан муносабатга киришади. Шундай қилиб, воқелик уни ифодаловчи белгилар билан тўлиқ алмаштирилади. Инсон ҳақиқий воқеликда эмас, симулякрлар – сунъий рамзлар, шартли белгилар, виртуал ҳодисалар, хаёлий образлар ва схемалар оламида яшай бошлайди.

Оммавий маданиятнинг бошқа бир тури – бу тарғибот-ташвиқот адабиёти ва санъати асарларидир. Улар оммавий маданиятга хос барча асосий белгиларга эга: кўплаб нусхаларда кўпайтирилади, янги билим бермайди, маънавий эстетик эҳтиёжларни қондирмайди. Улар инсонни тарбиялашга эмас, балки бошқаришга, одамлар онгига тайёр хулосаларни, фикр ва ғояларни сингдиришга мўлжалланган. Шу сабабли энг қадим замонларданоқ тарғибот-ташвиқот асарлари кўплаб нусхаларда ишлаб чиқарилган. Масалан, қадимги Нахшаб (Қарши) жойлашган Еркўрғонда олиб борилган қазилмалар пайтида антик даврга оид ахоли сифинадиган баъзи маъбудлар сопол ҳайкалчаларининг қолиплари топилди. Демак улар оммавий нусхаларда ишлаб чиқилган. Қадимги Юнонистанда ҳам баъзан айрим худолар ҳайкали мис ва бронзадан бир неча нусхаларда қолиплар ёрдамида қўйилиб, турли шаҳарлар ибодатхоналарида ўрнатилган.

Замонавий рекламанинг барча турлари ва шакллари оммавий маданиятнинг ёрқин намуналаридир. Нафақат жаҳон бозоридаги, етакчи биржалардаги аҳвол, товарлар ва хизматлар тўғрисида, шунингдек сиёсий

партиялар, уларнинг номзодлари тўғрисида ҳам телероликлар, ТВ ва матбуотда материаллар, ахборотлар берилади, плакатлар, буклетлар, баннерлар чиқарилади, оммавий тадбирлар, акциялар, дастурлар презентацияси ўтказилади. Бир сўз билан айтганда, сиёсий реклама ёрдамида сайловчилар овози учун кураш олиб борилади.

Одамларнинг онги авваламбор тарғибот-ташвиқот адабиёти, реклама, кўнгилочар оммавий тадбирлар (шоулар) орқали бошқарилади. Тарғибот-ташвиқот адабиёти ва санъати янги билим (ахборот) бермаслиги баробарида мавжуд ахборотдан, далиллардан ўзига кераклиларини танлаб, уларни муайян сиёсий ва мафкуравий манфаатларни кўзлаб нохолис, бирёклама талқин қиласиди. Зарур ҳолларда, ҳақиқатга зид хulosалар чиқаради. Ҳатто оқни қора, қорани оқ, деб кўрсатиш учраб туради. Сайловчилар овози учун турли сиёсий групкалар, партиялар ўртасида курашнинг кучайиши, иқтисодий рақобат билан бир қаторда, омма онгига, дидига ва қарашларига, қабул қиласидан амалий қарорлари қандай бўлишига таъсир кўрсатиш усулларини такомиллаштироқда. Сиёсий ҳаётда ҳам оммавий маданият сунъий гипервоқеликни яратмоқда. Бу айниқса инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва демократия тушунчасини талқин қилишда, ушбу масалалар бўйича ижтимоий фикр билан манипуляция қилишда яққол сезилмоқда.

Жамият ривожланиши жараёнида технологик имкониятлар билан бир қаторда ўрта синфнинг моддий-иқтисодий салоҳияти ортмоқда. Бу ўзига тўқ одамлар оммавий серияли маҳсулотларни эмас, балки буюртма бериб кўнглига, дидига мос эксклюзив маҳсулотларни истеъмол қилишига шароит яратмоқда. Ўз вақтида Э.Тоффлер ушбу ҳолат орқали оммавийлик ва андозавийлик келажакда енгиб ўтилади, маданият оммавийсизланади, дея башорат қилган эди. Орадан ўтган салкам 40 йиллик вақт замонавий руҳдаги эксклюзив маҳсулотлар сифат жиҳатидан серияли маҳсулотларга нисбатан анча дуруст бўлса-да, ғоявий, фалсафий мазмуни, ижтимоий вазифалари

жиҳатидан улардан кам фарқ қилишини кўрсатди. Чунки эксклюзив маҳсулот ҳам замонавий модага мос бўлиши лозим.

Баъзи олимларнинг яқин келажакда дунёдаги кўплаб сиёсий, ижтимоий, диний ва бошқа зиддиятлар ортда қолади, чунки ҳар бир шахс ОҚВ ёрдамида ўзига маъқул индивидуал воқелигини яратиб олади, деган башоратларига ҳам ишониш қийин. Чунки жамият ҳаёти алоҳида олинган одамларнинг индивидуал дунёси, ҳаёти йигиндисидан иборат эмас. Одамларнинг индивидуал ҳаёти жамият ҳаётининг фақат бир кичик қисми, холос. Жамиятни-ку қўя турайлик, ҳатто бир оиланинг турмуши, оилавий иқтисодий, ижтимоий, маданий-маиший, тарбиявий ва бошқа эҳтиёжлари унинг алоҳида олинган аъзолари эҳтиёжлари йигиндиси эмас, балки янги, сифат жиҳатдан юқорироқ ташкиллашган социум эҳтиёжларидир. Оила тўртбеш киши яшайдиган умумий ётоқхона эмас, балки муштарак ижтимоий организмдирки, унинг ўз яшаш ва фаолият кўрсатиш қонуниятлари бор.

Жамият – оиласа нисбатан нихоятда мураккаб, кўптармоқли ва кўпқатламли тузилма. Биргина иқтисодиётни олсак, унинг қанчалар тармоқлари, соҳалари борлигига, ранг-баранг институтлардан ташкил топганига амин бўламиз: ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш, тақсимот, алмашув, истеъмол, молия-кредит, солиқ-бюджет ва ҳ.к. Ишлаб чиқаришнинг ўзи саноат ва қишлоқ хўжалигининг минглаб турларига бўлинади. Бундан ташқари, логистика масалаларини ҳал қилиш – корхоналарга хомашё, бутловчи қисмлар етказиб бериш, тайёр маҳсулотларни олиб чиқиш ва истеъмолчиларга етказиш лозим. Уларнинг ҳеч бири ўз ўзидан фаолият юритмайди, балки одамлар томонидан ишлатилади ва уларнинг ўзаро хилма-хил, мураккаб, зиддиятлардан ҳоли бўлмаган алоқаларга киришишини тақозо этади. Бошқача айтганда, ишлаб чиқариш, умуман иқтисодиёт индивидуал эмас, балки ижтимоий характерга эга.

Жамият ҳаётининг ҳар бир соҳаси, йўналиши ана шундай ўзига хос мураккаб тузилма. Уларнинг фаолият кўрсатиши алоҳида олинган инсонлар ҳаракати йифиндисини эмас, у ўзаро мувофиқлашган, уйғунлашган жамоавий ҳаракатни, турли тармоқларда меҳнат қилаётган жамоалар фаолиятининг ўзаро мувофиқ юритилишини тақозо этади.

Одамларнинг турмуши ва фаолияти, шундай қилиб, нафақат индивидуал, шунингдек ижтимоий (жамоавий) характерга эга. Аслида мустақил индивидуал ҳаёт бошлишидан аввал инсон боласи оиласда вояга етади, ота-онаси қарамоғида бўлади, яъни унинг ҳаёти энг бошданоқ жамоавий ҳаётнинг бир бўлагидир. Боғча ва мактабдан бошлаб бола ҳаётига жамият аралаша бошлайди. Ишлаб чиқариш (ҳам моддий, ҳам маънавий) эса, вужудга келганидан то шу давргача ижтимоий (жамоавий) моҳиятини сақлаб қолган. Бундан кейин ҳам шундай бўлади. Фақат унинг технологик усуллари, ташкилий шакллари ўзгаради.

Ҳозирги замон цивилизацияси шароитида рақамли технологиялар ва ОҚВ орқали кимdir ўзининг реал ҳаётдан, бошқалардан ажралиб турадиган сунъий воқелигини яратиб олганида ҳам, бу унинг ҳаётининг фақат бир қисми, меҳнат фаолиятидан кейинги қисми бўлиб қолаверади. Юқорида айтилганлардан ойдинлашадики, оммавий маданият ва замонавий ахборот коммуникация воситалари яратадиган сунъий воқелик реал воқеликни бекор қилолмайди. Бинобарин, жамият ҳаётидаги зиддиятлар тўлиқ йўқолмайди. Фақат ҳаёт ва тараққиёт хусусиятларидан келиб чиқиб янгиланиб, баъзан мўътадиллашиб, камайиб, баъзан ўткирлашиб, кўпайиб туради.

Ўтган асрнинг 60-йилларида машҳур америкалик социолог Д. Белл оммавий маданият муайян табақаларга, синфларга эмас, барчага мўлжаллангани учун у мафкуравийликдан ҳоли ҳамма учун умумий ғоялар, образлар, кўнгилочар маҳсулотлар тизимини яратиши тўғрисида олға сурган фикрини фақат нисбатан ва қисман тўғри дейиш мумкин. Буни ўтган давр амалиёти анча-мунча тасдиқлади. Аммо умуман олганда, оммавий маданият

шаклан мафкуравийсизлашган бўлса-да, одамлар онгини бошқаришига, “бир ўлчовли”, конформист, лоқайд одамларни ҳамда виртуал электрон ўйинлар, компьютер ва мусиқа бандиларига (асирларига) айланган ёшларни, жамиятда истеъмолчилик психологиясини шакллантиришига кўра, мавжуд сиёсий тузумга ва ҳукмон синфларга хизмат қиласди. Бу ғарб олимлари томонидан кўплаб марта қайд этилган ва далилланган. Оммавий маданиятнинг деидеологизациялашуви, яъни мафкуравийсизлашуви, нисбий характерга эга, кўпроқ унинг ички теран ижтимоий функционал оқибатларига эмас, балки ташки жиҳатларига – шаклига ва юзаки утилитар, амалий вазифаларига тааллуқли.

Замонавий оммавий маданиятнинг яна бир хусусияти тўғрисида шартли равишда бундай дейиш мумкин: маданиятни ўзлаштириш “китобий шакл”дан кўпроқ “визуал шакл”га, яъни ўқиб-ўрганишдан, ақлий меҳнат қилишдан кўра кўпроқ ТВ, кино, видео, интернет орқали кўришга, томоша қилишга, дам олиш билан бирлаштиришга ўтиб кетди. Бу жуда муҳим белгидир. Зеро, бунда оммавий маданиятнинг, бир томондан, аҳолининг кенг қатламларини ўз таъсири остида сақлаш, улар устидан ҳукмонлик қилиш, тез суръатда тарқалиш қудрати акс этса, иккинчи томондан, инсон онги, тафаккури юксалиши учун аҳамияти пастлиги намоён бўлади. Одамлар бўш вақтини кўпроқ ТВ экрани қаршисида ўтказади. Баъзан кафе, клуб ёки стадионга, концерт-шоуларига бориб туради. Лекин улар ўзаро кам мулоқот қилиб, бир-биридан ва жамиятдан тобора бегоналашиб бораётир. Камайиб кетган жонли мулоқот ўрнини кўпроқ интернет ёрдамида амалга ошириладиган виртуал мулоқот тўлдирмоқда.

Визуал оммавий маданият инсон тафаккурини, фантазиясини, тасаввурларини, мавҳум тушунчаларни қабул қилиш, таҳлил этиш ва эслаб қолиш қобилиятини ривожлантиrmайди. Буни ҳозирги айrim ёшларнинг китоб ўқимай қуйганида, ўз фикрини тушунарли қилиб ёзма ифода этолмаслигига, оғзаки нутқининг ғализлигига кўриш мумкин. Визуал

маданият тайёр стереотип (андозавий) фикр ва ғояларни сингдириб, инсон дунёқарашини, онгини бойитмайди, балки бошқаради. Постмодернизм назариячилари – Ф.Джеймисон, Р.Барт, Ж.Батай, Ж.Бодрийяр, У.Эко ва бошқалар визуал маданиятнинг ушбу жиҳатларини ташвиш билан қайд этиб, у чинакам ҳаётий реалликда эмас, балки ўзи яратган сунъий реалликда яшашини, “идора этиладиган омма”ни шакллантиришини, бу феноменга нисбатан классик услубдаги таҳлилни қўллаб, қадриятлар нуқтаи назаридан баҳо бериб бўлмаслигини таъкидлайди. Визуал жанрларнинг устунлик қилиш тенденциясини биринчилар қаторида пайқаган Д.Рисмен оммавий маданият “одам-локатор”ни шакллантиришини айтган эди (локатор – радар антеннасининг бошқача номи).

Китоб ўқиш жараёнида инсон асар тилининг, ҳар бир сўзининг мазмунини чақишига, воқеа ва персонажлар муносабатини эсда тутиб асарни таҳлил қилишга, баҳо беришга интилади. Китобнинг “матний” мазмуни инсон тафаккури, тасаввури ва фантазиясини ривожлантиради, хотирасини мустахкамлайди, дунёқарашини бойитади. ТВнинг “визуал тасвири” эса инсонни чуқур ўйлашга, тафаккур ва фантазиясини ривожлантиришга кўп ҳам ундумайди. Аниқроғи, бунга имкон қолдирмайди. Чунки ТВ орқали намойиш этилаётган манзара ва воқеалар томошабин кўз олдида тайёр. Уларнинг эфирга узатилиш суръати шунчалик тезки, инсон кўраётган ва эшитаётганларини таҳлил қилиб, англаб этиш ва мустақил хулоса чиқаришга улгурмайди. Унинг тайёр ҳолда сингдирилаётган хулоса ва фикрларни ўйламай-нетмай қабул қилишдан бошқа иложи йўқ. Визуал маданият инсон дунёқарашини, онгини бойитмайди, балки бошқаради. “Учинчи тўлқин” номли машҳур китоб муаллифи Э.Тоффлер визуал маданиятни қабул этишнинг “зэппинг” шакли вужудга келганини таъкидлайди. ТВ ўз кўрсатувларини тинимсиз равишда реклама роликлари билан бўлиб туриши туфайли, реклами кўрмаслик мақсадида инсон пульт тугмачаларини босиб, телеканалларни тўхтовсиз алмаштириши оқибатида унинг онгига қуроқ,

узук-юлуқ ахборот ва таассуртлардан ҳосил бўлган ўзига хос образ шаклланади. Бу образ ақлни, хаёлотни ишлатишни, хабарни англаб олишни талаб қилмайди. Инсон узлуксиз равишида ахборотни “янгилаш”, “алмаштириш” билан банд.⁴

Хозирги пайтда муайян кучларнинг халкларни оммавий маданият ва ОАВ ёрдамида маънавий-мафкуравий жихатдан буйсундириш, охир-окибатда, уларни мутеъ этиб кўйишга интилиши қўзга ташланмоқда. Бу катта-катта минтақаларга, айникса, табиий захираларга бой минтақаларга ўз таъсирини ўтказишнинг жуда кулай хамда самарали усулидир. Бунда мантиқ жуда оддий: буйсундириш муаммосини замонавий курол-яроғ кучи ва иктисадий тазийқ кўрсатиш оркали хал этиб бўлмайдиган жойда мафкуравий воситаларни ишга солиш мумкин. Мамлакатга куролли хужумни ёки унга иктисадий зиён етказиш холатини осонгина куриш хамда хис этиш мумкин. Бирок мафкуравий таъсири аниқлаш осон эмас, чунки у радио, телевидение, газета ва журналлар, интернет, умуман, барча оммавий ахборот воситалари оркали амалга оширилади. У кишиларни барча жойда - уйда хам, кўчада хам, иш жойида хам таъқиб этади.

Мафкуравий кураш оммавий онгга таъсир кўрсатиш максадида уюштирилади хамда жамоатчилик фикрини шу ишни бошкарувчилар учун зарур бўлган мақомда шакллантиришга йўналтирилган бошкарув услугларининг бой бисотидан фойдаланилади. Бунинг учун тарғибот ва фуқароларга мафкуравий таъсир ўтказишнинг турли усувлари ишга солинади. Бу каби натижага эришиш учун оммавий коммуникация, ахборот ва тарғибот воситаларидан фаол фойдаланилади, тегишли кўрсатмаларни бажариш максадида бу воситалар ёрдамида омманинг психик онгига мафкуравий ишлов берилади. Шундай килиб, жамоатчилик фикри муайян даражада шакллантирилади.

⁴ Тоффлер Э. Третья волна. М., 1999, стр.278-279

Хозирги пайтда мафкуравий уруш олиб бориш учун нишонлар кўп, лекин уларни икки асосий ғоянинг кураши билап боғлаш мумкин. Хозирги дунёнинг мафкуравий манзарасида икки қарама-қарши кучнинг кураши кўзга ташланади. Улардан биринчиси халқларпинг тараққиётга бўлган интилишини таъминловчи илгор мафкурадир; иккинчиси эса тараккиёт йўлидан олға бораётган халқларга тўсқинлик килишга интилаётган зиёнкор ва вайронкор мафкурадир. Бугунги кунда илгор мафку-ралар халқларнинг миллий-маданий ва маънавий-ахлокий анъаналарига, умумисоний қадриятлар хамда демократик принципларга, қудратли ахборот технологияларига таянади. Тараккиёт, инсон хукуклари ва эркинликларига риоя этиш, гуманизм, ядросиз дунё, миллий ва диний тотувлик, монтакавий можароларни бартараф этиш ғоялари устувор хисобланади. Бирок мафкуравий воситалар билан ўзаро таъсир доирасини кенгайтиришга интилаётган сиёсий кучлар ва харакатлар, шу жумладан агрессив миллатчилик ва шовинизм, неофашизм, иркчилик, диний мутаассиблик ва экстремизм хам мавжуд.

Шундай қилиб, индустрiali революция даврида вужудга келган ва XX аср бошида тугал шаклланган оммавий маданият XX аср ўрталарида мафкуравий курашнинг чинакам “юмшоқ куч” “soft power” деб аталадиган қуролига айланди. Хозирги шароитда эса ахборот узатишнинг техник воситалари жадал ривожланаётгани сабабли, мослашувчан омиллар роли ортиб бормоқда, халқаро муносабатлар тизимиға таъсир кўрсатишнинг (юмшок) воситаларининг таъсири бағоят ортиб бормоқда. Бинобарин, жаҳон сиёсатида «юмшоқ, куч»нинг таркибий қисми бўлган маданият омили янгича оханг касб этиб, унинг умумжахон ижтимоий-иктисодий жараёнларига хамда давлатлараро муносабатларга таъсири жиддий равишда ортиб бормоқда.

Шу муносабат билан, хозирги даврда давлатлар ўз сиёсатида маданият соҳасига тобора кўпроқ эътибор беришмоқда хамда «ташки сиёсий маданият» атамасини тез-тез истифода этишмоқда. Франция маданият вазирлиги

Фан ва тадқиқотлар департаменти ходими Огюстэн Жирар «маданий ривожланиш: тажриба ва сиёсат» («Cultural development: experiences and policies») китобида маданий сиёсатни қуидаги таърифлайди: «Маданий сиёсат - ижтимоий гурухлар кўзлайдиган максимал ва амалий мақсадлар хамда шу гурух, кўллайдиган воситаларнинг хокимият томонидан фойдаланиладиган тизими. Маданий сиёсатни касаба уюшмалари, партиялар, таълим муассасалари, институтлар, корхоналар, шахарлар хамда хукуматлар амалга ошириши мумкин. Бирок, оммавий маданият, уни ўтказаётган институтдан катъи назар, узок, муддатли, ўрта муддатли ва қисқа муддатли мақсадлар, шунингдек, чамбарчас боғланган тизим бўлиб, бирлашган воситалар (кишилар, пул ва конунлар) бўлишини хам назарда тутади».

Ривожланган мамлакатларда хукуматлар маданий сиёсатни белгилашда, асосан, оммавий ахборот ва коммуникация воситалари, санъат, таълим сингари тор хамда стандарт категориялар билан, айrim мамлакатларда эса, спорт билан чекланишади. Маданий сиёсатни амалга ошириш воситалари эса анча хилма-хил. Бу, кенг тарқалган грантлар хам, ахоли бандлиги хизматининг ишга жойлаштириш ижтимоий дастури, шунингдек, маданият соҳасидаги фаолият учун кулай шароит яратиш ва уни сақлаб туриш, тарихий обидаларни муҳофаза килиш ва хқ.лар хам бўлиши мумкин.

Ташқи маданий сиёсат тушунчасига келганда, у ўша институтлар томонидан амалга оширилади, бирок ташқарига йўналтирилган бўлади. Бирон-бир давлатнинг ташки маданий сиёсатидан кўзланган асосий мақсад бошка халкларни ўз маданий кадриятлари билан таништириш оркали хорижда давлатнинг позитив қиёфасини шакллантиришдан, шунингдек, халқлар ўртасида (маданий алмашувларни уюштириш, экспозициялар намойиш этиш ва бошқа воситалар оркали) маданиятлараро таъсир хамда ўзаро тушуниш жараёнини амалга оширишга кўмаклашишдап иборат. Бундан ташўари, ташки маданий сиёсатнинг фарқли хусусиятларида бири давлатнинг маданиятини бирон-бир хажмда «экспорт килишдир» (АҚШда бу

ялпи хусусият касб этгани бошка гап). Ташки маданий сиёсат ўзинипг кудратли мафкуравий замини билан, шу жумладан (эхтимол, бириичи павбатда) миллий манфаатларни руёбга чикариш ва улар учун курашиш воситаси сифатида давлатга жуда таъсирчан курол бўлиб хизмат килиши мумкин. Бундай холатда агрессив маданий сиёсат хакида гап юритиш расм бўлган. Агрессив маданий сиёсатнинг қуйидаги асосий хусусиятлариии кўрсатиб ўтиш мумкин:

1. Ривожланган мамлакатлар кадриятларини хамда маданий андазаларини ривожланаётган мамлакатларга кўчириш.

2. Бир миллий маданиятни бошка мамлакатлар миллий ўзига хослигига таҳдид солувчи универсал ва хўқмрон маданият сифатида қарор топтириш.

3. Маданиятдан сиёсий мақсадларга эришиш, мафкуравий тарғибот хамда ижобий имиж орттириш учун фойдаланишга интилиш.

4. Маданият индустрисини глобал кўламда назорат килишга интилаётган трансмиллий монополияларга бўйсундириш.

5. Маданий алмашувни маданий боскинчиликка, ахборот алмашувни бир томонлама ахборот оқимига айлантириш, маданий бозорларни эгаллаш, «маданий джингоизм».

Шундай қилиб, миллий маданиятни экспорт қилиш, ёйиш ва оммалаштириш ёки, аксинча, ташки маданий боскинчиликни даф этиш дипломатиянинг таъсирчан воситаси бўлиши мумкин. Ташки маданий сиёсат муваффакият билан олиб борилса, у ўз миллий манфаатларини жаҳон майдонида химоя қилиш хамда олға суришгагина эмас, балки жаҳонда турли сиёсий, иқтисодий, ижтимоий жараёнларга бевосита таъсир ўтказиш имконини берувчи мустахкам пойдевор яратиб, давлатнинг умумий ташки сиёсий стратегиясига жўр бўлувчи самарали воситага айланишга қодир.

Оммавий маданиятни экспорт қилиш деганда, оммавий маданиятнинг назорат қилинмайдиган, оммавий ахборот воситалари ёрдамида сайёранинг

барча бурчакларигача ёйиладиган оқими тушунилади. Оммавий маданиятнинг таъсири сайёранинг кўп қисмида кузатилаётгани фактини йўқقا чиқариб бўлмайди. Хатто, улар хамма жойда хам қабул қилинавермай, маданий-цивилизация даражасида нафрат уйғотиб, шу негизда можароларни келтириб чиқараётган бўлсада, бу хам, ўз навбатида, унинг умумжахон миқёсидаги босқинчилиги фаол бораётганинг исботидир.

Маданий сиёсатни юритувчи энг қудратли воситалардан бири киноматографиядир. Бу тасодифий эмас. Биринчидан, кино - санъатнинг жамият талабларига, бу талабларнинг маънавий савиясидан қатби назар, тез муносабат билдиришга қодир тури. Иккинчидан, кино вақти келиб онгдаги эски қоидалар ўрнини эгаллайдиган аник образларни шакллантириб, онгнинг эмоционал соҳасига кучли таъсир кўрсатади. М. Маклюэн кинони «қизгин» оммавий ахборот воситалари, яъни томошабинлар идрокини тўлик эгаллаб, томошабинни фильм қахрамонлари, баъзан эса кино камеранинг ўзи билан айнанлашиб кетишига мажбур этадиган воситалар жумласига бежиз киритмайди. Кинотомошанинг хусусияти - унинг онгнинг энг чуқур қатламларига хар томонлама таъсир этишида, коллектив онгсизлик архетиплари томон ёриб ўтишида. Биргаликда жам бўлган томошабинлар бугунги кунда хам онгимизнинг тубсиз ва қадимги қолдикларига таянувчи барча қалб торларини чертувчи, айни махалда, замоннинг энг долзарб муаммоларини акс эттирувчи ушбу тушлар оламида ғарк бўлади.

«Кино инсон онги ва хулкига таъсир кўрсатишда ўзига хос услублари ва имкониятларига эга. Бундай таъсирнинг натижаларини кишиларнинг машхур кино қахрамонларга таклид қилишларида, уларнинг хатти-харакатлари, қилиқлари ва хатто кийинишлирини такрорлашга интилишларида кўришимиз мумкин.

Ўз даврида машхур бўлган «Тарзан» ва «Фантомас» фильмлари қахрамонларига тақлидан уларнинг хатти-харакатларини такрорламокчи бўлган кўплаб кишилар халок бўлгани эса бундай таъсир хамма вақт хам

ижобий эмаслигини кўрсатади. Мафкуравий глобаллашув шароитида улкан индустрияга айланиб улгурган кинематография инсон онги ва қалби учун курашнинг муҳим бўғинига айланди»¹.

Кино тарғибот воситаси сифатида хаддан ташқари кучли эмоционал таъсир кўрсатишга қодир. У томошабин тасаввурида оламнинг хаёлий манзарасини жуда идеаллаштириб яратади. Кино муаллиф ниятига мувофиқ томошабинда бирон-бир персонажнинг тарихдаги хақиқий ролидан қатыназар, унинг «адолатлилиги» хамда ахлоқан хақлиги туйғусини ўз-ўзидан хосил қила олади. Бунда кишига тарғибот таъсири яширин равишда, эмоционал даражада, онг назоратидан ташқарида юз беради. Бу холатда хеч канака окилона карши далил-исботлар иш бермайди. Оддий-гина мисол: Адольф Гитлер ким бўлганини ва унинг бадкирдорликларини барчамиз ақлан яхши англаймиз. Бирок кинорежиссёр истеъдоли актёrlар ўйинидан хамда маҳсус драматик усуллардаи фойдаланиб, шундай иш қилиши мумкинки, томошабинлар таважжухи батамом фюрер томонида бўлиши мумкин. Унинг қабих жиноятлари - жиноят эмас, балки олийжаноб иш бўлиб кўринади, чунки жабрдийдалар ўлимга лойиқ ёвузлар сифатида тасвирланади. Кинозалда ўтирган кишилар эса, халол на олийжаноб фюрер 1945 йил апрелида ўзини ўзи чаккасидан отганида, самимиy кўз ёш қиладилар...

Бундан ташкари, умуман кинонинг, айникса, Америка киноси фарқли хусусияти образларнинг стереотиплиги - бир қолипдалигидир. Америкалик социолог У. Липпман «Ижтимоий фикр» тадқиқотида стереотипни оддий онгнинг воқеликни соддалаштиришга ва бир схемага солишга интилевчи ходисаси сифатида таърифлайди. Стереотип деганда, одатда, оддий онгнинг барқарор, традиционалистик шакллари, тўғри деб қабул қилинадиган нохолис қоидалар ва умумлашмалар йигиндиси тушунилади. «Стереотип» сўзининг ўзи лотинча «stereo» - «каттик», «барқарор», «ўзгармас» сўзидан келиб чиқсан. Шундай қилиб, стереотиплар - баҳолаш ва фикр юритиш нормаларига айланган хурофотdir.

Совук уруш даврида Шарқ билан Фарб кураши мавзуидаги фильмларда кинематографиядан душман образини шакллантиришда фойдаланиш тамоили жуда аник кўринди. Бундай фильмларда америкача ва советча қадриятлардан «иборат» андазалар кураши боради. Агар Голливудда яратилган фильмларда америкаликлар ғолиб чиқса, совет кинематографиясида аксинча манзара кўзга ташланади.

АКШда хукмрон элита кинематографиянинг бутун тарғиботчилик салохиятини дархол англаб олди. Масалан, АҚШ Давлат департаменти бир тахлилий мактубни эълон килди. Унда айтилишича: «Америка фильмлари яхши ниятлар элчиси бўлиб, солик тўловчиларга уларнинг бир центлик хам оғирлиги тушмайди. Улар жаҳон ахлига америкача турмуш тарзини тушунтириб беради, бу эса сиёсий, маданий ва тижорат нуктаи назаридан бебаҳо ишдир».

Урушдан кейин яратилган фильмлар ўзига хос «қатъият» образини яратди, бу образ оммавий маданиятнинг таркибий қисмига айланиб, кейинчалик АҚШнинг жаҳондаги зўравонлик харакатларини (айникса, 1991 йилдаги Ироққа қарши урушни) мафкуравий жихатдан оқлашда муҳим роль ўйнади.

Умуман олганда, америка киноларидан тарғибот мақсадида фойдаланиш хронологиясини шартли равишда беш босқичдан иборат тарзда тасаввур этиш мумкин.

Биринчи босқич (1920-1939 йиллар) умуман кинематографиянинг ривожланиши, овозли ва рангли кино юзага келиши билан тавсифланади. Бу босқичда кино тарғиботи асосан ички хусусиятга эга бўлганди.

Иккинчи босқич (1939-1945 йиллар). Иккинчи жаҳон уруши даврида Америка кинематографияси АҚШ хукуматининг давлат буюртмаларини бажарди. Ўша пайдаги деярли барча йирик кинокомпаниялар фашистлар Германиясига хамда Учинчи рейх лидерларига, шунингдек, уларни иттифоқчиларига қарши тарғибот урушида иштирок этишди. Гитлерга қарши

коалиция мамлакатлари, айникса, АҚШнинг урушдаги роли ва хиссаси фаоллик билан тарғиб қилинди.

Учинчи босқич (1945-1985 йиллар). Бу босқичда америка киносида советларга ва коммунизмга қарши аник ифодаланган тарғибот ривожлантирилди. Бу хол амалда хар қандай жанрдаги фильмларда турли даражада намоён бўлди.

Туртинчи босқич (1985-2001 йиллар). Қайта қуриш бошланиши билан боғлиқ холда АҚШ ва СССР ўртасидаги муносабатларнинг илиши хамда Совет Иттифокининг парчаланиши Голливуд махсулотларида хам ўз аксини топди. Руслар билан американклар биргаликда «ёвузликка» қарши курашган фильмлар яратила бошланди. Бирок «совук; уруш» тугаганига қарамай, Россия ва собик Варшава шартномасига аъзо мамлакатлар тўғрисидаги бир қолипдаги тасаввурлар амалда ўзгармай қолаверади.

Бешинчи босқич (2001 йилдан бошлаб). АҚШга қарши 2001 йил 11 сентябрда амалга оширилган террорчилик харакатларидан сўнг хам ички, хам ташки сиёсий куч-ғайрат терроризмга қарши тўлик сафарбар этилиши эълон қилинди. Душманга қарши «хокимият ва жамиятнинг бирлашуви, америка миллатининг бир мушт бўлиб жипслashiши» кинематографияда хам ўз аксини топди. Хайбаракаллачи ватанпарварлик руҳидаги фильмларни конвойер усулида чиқариш фаоллашди, уларда американлик «яхши» қаҳрамон «ёмон» террорчи устидан ғалаба қозонади.

Мазкур босқичларнинг хар бирини батафсилрок кўриб чиқамиз.

АҚШ хукмрон доиралари кинематографиянинг сиёсатнинг қудратли куроли сифатидаги ролини XX асрнинг 30-йилларида, 1966 йилгача амал қилиб келган Хейс Кодекси қабул қилинган вактда илк бор англашган еди.

Шу вақтдан бошлаб Голливуд Американинг тарғибот максадларига эришиш йўлида унинг сиёсатининг қудратли ва ишончли қуролига айланди.

Бу, айникса, 1980 йилларда Америкада жуда оммалашиб кетган Вьетнамдаги урушдан кейин яратилган фильмларда яққол кўринади. АҚШнинг

Вьетнамга қарши олиб борган урушдаги мағлубияти ахоли орасида ўз раҳбариятининг сиёсатидан норозилик туғдирди. Шу боис бундай фильмларнинг пайдо бўлиши мухим ижтимоий муаммолар хамда якин ўтмишдаги тарихни «қайта ёзиш, урушни бошқача хал этиш» хамда АҚШнинг курдати ва ахлоқий устунлигига дарз кетган ишончнинг ўрнини экранда намоён бўладиган қаҳрамонлар жасорати хисобига тўлдириш билан асосланди. «Рембо. Дастрлабки тўқилган қон» (1985) ва «Қора йўлбарслар» (1978) ўз жанри бўйича култ даражасидаги фильмлардир. Уларнинг сюjetи ўхшаш: бош қаҳрамон ўн йиллар ўтгач, аввалги Америка хукумати «сотган» ўз жанговар ўртокларини асирикдан қутқариш учун Вьетнамга қайтиб боради. Бу фильмларда вьетнамликлар образи иблисларча тасвирланган, шу боис америкалик харбий асиirlарни қутқариш жараёнида уларнинг қириб юборилиши гуё адолат тантанасидек кўринади. Умуман олганда, бу картиналарнинг мафкуравий вазифаси Рейган даври қадриятларини қайта баҳолаш бошланганини намойиш этади.

Уша пайтларда иккинчи хинди-хитой уруши даври воқеалари «сиёсатчилар ва матбуот томонидан армияга нисбатан хиёнат» нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқилганди. АҚШнинг урушдаги мағлубиятини оғир кўтарган жамият реваншга ташна бўлиб, дарз кетган миллий ифтихорни, хатто, оқилона ёндашувга зид тарзда бўлсада, тезрок тиклаб олишни истарди. Бундан ташқари, жамиятда АҚШ - энг қурдатли харбий давлат эканлигига ишонч йўқолганлиги кескин сезилиб турарди. Эҳтимол, Рейган Вьетнам синдромини бартараф этиш ғоясидан бежиз фойдаланмагандир. Бу туркумдаги фильмлар, аслида, халқаро кескинликни юмшатишдан воз кечиши, АҚШнинг харбий устунлигини тиклаш хамда ахлоқий устунлик позициясидан социализмга куч билан қарши туриш йўли билан боғлиқ президент лойихасининг таркибий қисмига айланди. Қатор мутахассисларнинг фикрича, бундай фильмлар бой берилган миллий ифтихорни тиклашга кўмаклашишигина эмас, балки «чўрткесар» ва қатъиятли, зиёлиларга хос сипохгарчиликни хис этмайдиган, дунёни «ўзиники»ларга ва «ёт»ларга аниқ

ажратадиган, унугида «чинакам америкача эркак» образини қайта тиклаши хам даркор эди. С.Сталлоне ва Ч. Норрис қаҳрамонлари унча қатыялди бўлмаган аввалги хукумат айби билан путур ётган адолатни тиклаш хамда Америкада «чинакам эркаклар» хали хам борлигини исботлаш учун Вьетнамга йўл олишади.

Фарбда бундай фильмлар минг-минглаб ишлаб чиқарилди, натижада Вьетнамдаги урушда мағлубиятга учраб, шармандаси чиқсан АҚШ киноекранларида муваффақият билан ғолиб чиқди.

Кинотарғиботни ривожлантиришда «совук уруш» мухим давр бўлди. Унинг социализм мамлакатлари тўғрисида бир қолипдаги тасаввурлар тарзидаги акс-садосини Голливуднинг замонавий картиналарида хозирга қадар хам кўриш мумкин. 1946 йил 5 марта У.Черчилль Фултонда СССРни танқид қилган машхур нутки билан чиққанидан кейин, 1946 йил август - сентябрь ойларида И.В. Сталин ташаббуси билан «Звезда» ва «Ленинград» журналлари тўғрисида»ги, «Драматик театрлар репертуарлари хамда уларни яхшилаш чоратадбирлари тўғрисида»ги, «Чет эл адабиётларига обуна бўлиш хамда улардан фойдаланиш тўғрисида»ги, «антикосмополитча» қарорлар қабул қилингач, «совук уруш» даври хам Фарбга ва буржуазияга қарши, хам советларга ва коммунизмга қарши фильмлар яратилиши учун манба бўлиб қолди.

Ижтимоийлашув воситаларидан бири бўлган телевидение барча ёшдаги ва ижтимоий тоифадаги кишилар тақлид қилишга мойил бўлган хулқ-автор намуналарини белгилаб беради. Бу хол телевиденияни ижтимоий бошқарув хамда турли ижтимоий нормаларни шакллантиришнинг қудратли қуролига айлантиради. Қанчалик ғалати тумолмасин, бугунги кунда қўпчилик кишилар факт оила ёки мактабда эмас, балки оммавий коммуникация воситалари, жумладан, телевизион қаҳрамонлар образлари туфайли хам билим ва тажрибага эга бўлишмоқда, хулқ-автор намуналарини, этикавий хамда ахлоқий нормаларни ўзлаштиришмоқда. «Телеэкрон жуда мухим ахборот манбаига айланадиган экан, - деб ёзади Оберрейтер, - билимдонлик хиссига эга бўлиш учун ўкиш ва

ёзишни ўрганиш шарт эмас. Ва бу хисни турли-туман кечинмалар, уларнинг харакатланаётган суратлар воситасида енгил ва содда тасвирланаётгани рагбатлантиради»¹.

Кишилар телесериал сюжетини кузатиб боришаркан, ўзларини қийнаётган муаммоларни, юз бериши мумкин бўлган можароларни гуёки унутгандек бўлишади. Томошабинлар сериалларда қаҳрамонлар сиймосида ишончли маслахатгуй, нуфузли шахсларни топишади. Кишиларни сериаллардаги ёшнинг тенглиги, деярли хар бир кишида учрайдиган умумий хаётий вазиятларнинг ўхшашлиги жалб этади. Бошқача айтганда, томошабинлар сериаллардан тайёр хулқ-автор моделларини олишади, телеқаҳрамонлар уларга янгича хою хавасларни сингдиришади, касб-кор, мода, атрофдагилар билан мулоқотга киришиш услуби бўйича тасаввурларни шакллантиришади. Шу тариқа, сериал - кишиларни хаётни «мустақил ўрганиш»га етакловчи восита бўлиб, томошабин ундан сюжет мавзулари хамда телевизион қаҳрамонлар хатти-харакати орқали бериладиган маслахатлар ва турли ахборот олади.

Хозирги замонда оммавий онгни бошқарувчилар телевидение шарофати билан қандай самараларга эришиш мумкинлигини яхши тушуниб қолишиди. Шунинг учун хам хозирги телевидение экранларига бир олманинг икки палласидек ўхшайдиган телесериаллар тобора кўпроқ чиқарилмоқда. Уларга сингдирилган андазалар умуминсоний хулқ-автор нормалари ролини ўйнашга даъво қиласи, уларнинг мустахкамлигини қарор топтиришнинг асосий дидактик усули, модалар тез-тез алмашиб туришини хисобга олган холда, бир хил мазмундаги маҳсулотни чексиз вариантларда тақдим этишдан иборат. Маҳсулотларидан бири бир қолипдаги сюжетдан иборат оммавий маданиятнинг ўзи бўлган жонли турфа олам ушбу сюжетларни намойиш этиш учун материал сифатида фойдаланилади. Бундай намойиш учун ярамайдиган фактлар хақиқийлиги, табиийлиги рад этилади; улар тақдим этилсада, бу шундай кўринадиган, типик бўлмаган нарса тарзида рўй беради.

Шундай қилиб, телесериаллар индустряси ўз махсулотининг истеъмолчиси доимо билган нарсасини билиб оладиган, ушбу махсулотларда улар томонидан шу тариқа ўзлаштирилган қадриятлар агадул-абад мавжудлигининг исботини кўрадиган холатни яратишга қаратилган. Бу билан у кўплаб кишиларга инсоният хаётининг ранг-баранглигига ва мураккаблигига ўзи тарқатаётган андозалар оркали қарашни ўргатади.

Сўнг индивид ўз фикр-мулохазалари хамда баҳоларини ўша оммавий маданият қоидалари хамда йўналишлари ёрдамида тажриба йўли билан текшириб, ўзининг синчковлиги тўғрисида мутлақо сохта тасаввурни осонгина хосил қилиши, аввалрок ўзига сингдирилган воқеликни идрок этиш ва баҳолаш қолиплари факат тақорорланадиган жойда ўз хulosаларининг тасдиғини топиши мумкин¹. «Одамлар оилавий хаётни тасвир-ловчи телесериалларни жон-жон деб кўришади, - деганди таникли немис кинорежиссёри Р. Фассбиндер шу муносабат билан. - Шундай сериалда иштирок этадиган оила уларнинг хонадонига мунтазам ташриф буюради, бинобарин, улар тез орада ўша оиланинг хаёт йўлини яхши тушуниб олишади. Шу лахздан бошлаб телесериал мазмунига сиёсий буёк баҳш этиш мумкин ва томошабинлар ўз идрокларида унинг персонажлар содда, тор кўламда мулохаза юритишларидан фойдалана бошлашади»².

Натижада оммавий маданият рухида тарбияланган аудитория бундай баҳолаш мезонларини қабул қилмайдиган кишилардан муқаррар устунлик хиссига эга бўлади. Оммавий маданият ушбу фикрни кундан-кунга мустахкамлаб, ўз истеъмолчиларининг ичдан мустахкамланган, барқарор ва агрессив доирасини хосил қиласди.

Малакали тушуниш ва тўлик билимдонлик тўғрисидаги хом хаёл, ўз навбатида, воқеалар устидан самарали назорат олиб борилаётгани хақида хом хаёл туғдиради, вахоланки, аслида уларга муносабат мутлақо пассивлигича қолиши мумкин. Боз устига, оммавий маданият сериаллар воситасида кўплаб кишиларда воқеликдаги ўзгаришларга шундай муносабатни ўйғотадики, бунда

уларга бевосита тааллукли бўлган ва улардан фаол аралашувни талаб қиласиган воқеалар улар томонидан шунчаки навбатдаги томошадек қабул қилина бошлайди. Оммавий маданият кишилар хаётининг турли томонларини ўзига бўйсундириб, замонавий жамият кишиларининг турмуш тарзи ва услубини шакллантириб, ижтимоий муаммолар хамда антагонизмларни англаш йўлида кучли тўсиққа айланади.

Оммавий маданият махсулоти инсонни воқелиқдан хар томонлама чалғитади, унинг интеллектини занжирга солади, муаммоли нарсалар ўрнига қизикарли нарсаларни тақдим этади. Оммавий коммуникация воситаларининг кўнгилочар дастурларга катта ўрин бериши кўпроқ шу холат билан изохланади. Уларнинг ранг-баранглиги, аслида, биргина нарсани -оммавий маданият андазалари мажмuinи тиклаш усули бўлиб чиқади. Моҳиятан бир хил мазмундаги нарса ташқаридан кўзга ташланадиган, хар хил шаклда кун-бакун тақдим этилади.

Шундай қилиб, оммавий маданият кўплаб кишиларнинг ташаббускорона фаолиятини ўз зиммасига олиб, уларнинг сиёсий хулқ-атвори кунда бошқарилувчан бўлишига кўмаклашади. Азалдан фақат истеъмолчини бирон-бир товарнинг хусусияти билан таништириш усули бўлиб хизмат қилган, бирок; вакт ўтиши билан мутлақо бошқача функция касб этган реклама бунда тобора мухим роль ўйнай бошлайди. Бундай аста-секин ўзгариб боришда оммавий нуфузли истеъмол омили асосий роль ўйнаганки, бу масалага аввалги бобда тўхталиб ўтгандик. Натижада хозирги реклама консюмеризм деб аталадиган нотанқидий, истеъмолчилик онгини шакллантиришнинг қудратли воситасига айланди.

Қадриятларнинг бундай силжиши махсулинини бугунок, кузатиш мумкин. Масалан, Патрик Ж. Бьюкенен ўзининг «Фарбнинг ўлими» китобида китобхонни сўровда тутади: «Аввалги қадриятларни тугатишда ва янгиларини қарор топтиришда маданий революция қанчалик муваффакиятли бўлди? Перл-Харбордан сўнг кўплаб йигитлар чакирув пунктларида навбат

кутиб туришди, вахоланки, ёнларида талабалар хамда фермерларнинг ўғиллари туришарди. Бироқ; Жаҳон савдо марказидаги фожиали воқеалардан сўнг - бир нафар бўлса хам америкалик аскар жангта киришидан олдин, террорчилар устига биттагина бўлсада, ракета учирилишидан олдин университетлар қароргоҳларида урушга қарши чиқишлиар бошланиб кетди¹. Шунингдек у: «Хуш, маданий инқилоб-таъсирида пайдо бўлган дин ва эътиқод («оммавий маданият») нимага даъват этади? Аждодларимиз эътиқодидан унинг фарқи нимада?» - деб савол қўяди ва ўзи: «У, энг аввало, хар қандай юксак маданий қадрият, ахлоқ-одоб қоидаларини тан олишдан бош тортади», — дея жавоб беради.

Хулоса

Оммавий маданият инсон билан жамият ўртасида воситачи вазифасини бажаради, чунки тармоқ коммуникациялари даврининг оммавийлаштирилган индивиди анъанавий груп ички алокаларидан маҳрум бўлади, социум эса бундай шахсни ўзига хос групий маданиятдан хабардор этиш имконини йўқотади. Бунда бевосита мулоқот ўрнини бевосита коммуникация воситалари эгаллайди. Натижада индустрисал ва постиндустрисал жамиятда оммавий маданият бу жамиятларнинг функционал вазифаларига ва уларнинг ривожланиш типига мақбул тарзда мувофиқ келадиган индивид типини юзага келтиради. Айни маҳалда тарихий таъсирнинг ушбу субъектини хосил қиладиган ва унинг томонидан қўллаб-қувватланадиган оммавий маданият ижтимоий муносабатларни уйғунлаштирувчи ўзига хос тизимга айланади.

Шу тариқа, муайян мақсадни кўзлаб яратиладиган ва инсонга нисбатан «ташқи» бўлган тижорат оммавий маданият доирасида маданият субъекти эмас, балки таъсир обьекти бўлган инсон мўлжалга олинади. Оммавий маданиятнинг хозирги шароитдаги хақиқий вазифаси, функциялари муаммоси шу билан боғлиқdir.

Оммавий маданият жамиятнинг асосий қонунлари ва нормаларини рад етади, минг йиллик тақиқларга бархам беради, асосий хаётий қадриятларни ва ен юксак қадрият бўлган хаётнинг ўзини шубха остига олади хамда бадном қилади. Унин мақсади инсонни жамиятга қарши қўйиш, тўғри йўлдан оғдириш, ўзини ўзи емирувчи механизмни ишга солиш, онга гиёхвандлик хақидаги афсонани сингиши учун йўл очишидир.

Ш БОБ. ОММАВИЙ МАДАНИЯТНИНГ МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР ТИЗИМИГА САЛБИЙ ТАЪСИРИНИ МИНИМАЛЛАШТИРИШ ЗАРУРЛИГИ

3.1. Оммавий маданият ва миллий қадриятлар муносабати

Минг йиллар мобайнида шаклланган миллий қадриятларимизга хозирги даврда оммавий маданият таъсири сезиларли бўлмоқда ва бу жараён тезлашмоқда. Шунинг учун хам қадриятларни авайлаб асраш, уларни қўриқлаш, юксалтириш алоҳида инсон хаётида хам, жамият тараққиётида хам катта ахамият касб етади.

Мустақиллик миллий маънавиятимизнинг заминини ташкил қилувчи «қадриятлар», «миллий истиқлол», «миллий ифтихор», «миллий ғуур», «миллий онг» каби тушунчаларнинг ижтимоий-сиёсий ва кундалик хаётимиздаги асосий ахамияти ва ўрнини қайта тиклаб берди. Бу бизнинг маънавий хаётимизда кўлга киритган катта ютуқларимизданdir.

Хуш, қадриятлар ўзи нима? Унинг моҳияти, асосий жихатлари нимадан иборат? Энг аввало шуни қайд қилиш керакки, қадриятлар жуда сермазмун ва кўп қиррали тушунча. Шунинг учун хам адабиётларда мазкур тушунчага турлича ёндашувларни учратишимииз мумкин. Масалан, «Фалсафий энциклопедия»нинг бешинчи жилдидаги қадриятлар қўйидагича тавсифланган: «Қадрият фалсафий ва социологик тушунча. У, биринчидан, бирор объектнинг ижобий ёки салбий қимматини, иккинчидан, ижтимоий онгнишнинг норматив белгиловчи—баҳоловчи жихати (субъектив қадриятлар ёки онг қадриятлари) ни ифода этади.

Таниқли файласуф олим Жондор Тўланов ўзининг “Қадриятлар фалсафаси” китобида В. П. Тугариновнинг фикрини: эътиборга лойик деб хисоблади; «қадриятлар муайян жамият ёки синфга мансуб кишилар турмуши ва маданиятининг хақиқий ёки идеал неъматлари бўлган табиат ва жамият ходисалариниңг мохияти (ёки ходисанинг бир жихати)дир.

Бу неъматларнинг қадриятлар дейилишига сабаб—кишилар уларни қадрлайдилар, чунки бу қадриятлар уларнинг шахсий ва ижтимоий турмушини бойитади. Шунинг учун хам кишилар ўз тасарруфларидағи қадриятларни химоя қиласидилар ва ўзлари учун мақсад ёки идеал бўлган қадриятларни амалга оширишга интиладилар.

Қадриятлар ичида энг биринчи ва энг умумийси хаётнинг ўзидир, чунки хаётдан маҳрум бўлиш қолган барча қадриятлардан фойдаланишни йўқقا чиқаради... қолган қадриятлар, аслини олганда, хаёт неъматларининг мохиятидир, маданий қадриятлардир».¹

В. П. Тугаринов «қадрият» ва «бахо» тушунчаларини бир-биридан фарқлаш зарурлигини ўқдиради. Қадрият реал ёки орзудаги ходиса (бор нарса ёки идеал)дир, бахо эса шу ходисага муносабатни билдиради. У ёки бу ходисани қадриятларга мансуб хисоблаш, яъни уни қадриятларга қўшиш ёки қўшмаслик ана шу муносабатга—ижобий ёки салбий баҳога боғлик;

Қадриятларнинг хаётдаги ўрни ва ахамияти баҳолаш туфайли белгиланади. Баҳолаш эса инсонларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадлари, қизиқишлидан келиб чиқади. Маълумки, жамият аъзоларининг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадлари хилма-хил бўлиб, кўпинча улар бир-бирига зид келиши мумкин. Шунинг учун хам муайян ижтимоий гурухлар, миллатлар, синфлар учун олий қадрият бўлиб хисобланиб келинган табиат ва жамият ходисалари бошқалар учун қадрият бўлмаслиги хам мумкин ва аксинча.

Фикримизни исботлаш учун қуидаги мисолга мурожаат этамиз. Маълумки, собик. СССР давлати хукм суриб турган кезларда КПСС мафкурасиининг таъсири остида диний таълимотлар, шу жумладан ислом таълимоти хам, меҳнаткаш халқ оммаси онгини захарловчи афюн деб хисобланиб, диний қадриятлар оёқ ости қилиб келинган эди. Айни чоқда марксизм-ленинизм таълимоти олий қадрият деб олқишиланиб келинди. Собик. СССР пароканда бўлгандан кейин эса кўп йиллар мобайнида сажда қилиб келинган марксизм-ленинизм таълимоти илгариги ахамиятии йўкотди. Миллат ва халқларнинг диний эътиқоди, маросим ва анъаналари, миллий қадриятлар сифатида ўзинипг асл хаётий сифатини тиклаб олмоқда.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкин: табиат ва жамият ходисаларини қадрият туркумига киритиш ва киритмаслик кишиларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, орзу-истаклари, мақсадлари билан белгиланади.

Демак, қадрият дейилганда инсон ва инсоният учун ахамиятли бўлган, миллат, элат ва ижтимоий гурухларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиласидиган табиат ва жамият ходисалари мажмуи тушунилмоғи лозим.

Қадриятлар ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида шаклланади ва ривожланади. Қадриятлар кишиларнинг турли соҳадаги, аввало, ишлаб чиқариш, меҳнат соҳасидаги фаолияти учун фойда келтирадиган нарса ва ходисалар мажмуи билан боғлик, равища юзага келади. Сўнгра аста-секии субъект фаоллигининг орта бориши оқибатида нисбий мустақил соҳа тарзида амал қила бошлайди. Табиат ва жамият ходисалари инсон фаолияти туфайли, унинг эҳтиёжларини қондириш натижасида қадрият сирасига киритилади. Инсоннинг манфаатлари, эҳтиёжларини қондира олмаган, орзу-истаклари, идеалларига мос келмайдиган табиат ва жамият ходисаларини қадриятлар деб хисоблаш ноўриндир. Масалан, табиатдаги қазилма бойликлар инсон эҳтиёжларини

қондириш учун ишлатила бошлагандан кейингина қадриатта айланади. Шунгача уларни табиий бойликлар деб хисоблашимиз лозим.

Жамиятнинг енг олий маҳсули ва қадрияти бўлмиш Инсоннинг қадриятларга муносабати хеч қачон бир текис бўлган емас. Бир томондан инсон қадриятлар бунёдкори сифатида қанчадан қанча моддий ва маънавий қадриятларни юзага келтирган бўлса, иккинчи томондан у мавжуд қадриятларга ёвузларча муносабатда бўлиб, уни талон тарож хам қилиб келган.

Бугунги кунда оммавий маданият вужудга келтирган салбий оқибатлар ва уларнинг қадриятлар тизимиға таъсири ва бунинг оқибатида дунё халқлари хаётидаги ўзгаришар хақида жуда кўплаб мисоллар келтиришимиз мумкин келинг буни мисолларда атрофлича кўриб чиқамиз.

Бизга маълумки қадимдан барча халқларда оила муқаддас хисобланган лекин оммавий жамият ва бунинг ортидаги оммавий маданият таъсирида оилавий қадриятларга жуда катта зиён етмоқда.

Оила - ижтимоий муносабатлар ва жараёнларнинг қўп турли шакллари бирлашиб келадиган хамда кўплаб ижтимоий функцияга эга бўлган комплекс ижтимоий ходиса.

Шу муносабат билан, хар кандай жамиятнинг баҳт-саодати унда оила институтига муносабат кандайлигига бөглиқдиги масаласида баҳсланиш кийин. Куплаб хилма-хил инсоний ва ижтимоий эҳтиёжлар қондириладиган, инсон хаётининг асосий жараёнлари булиб утадиган хамда хар бир индивиднинг хаёти билан унинг ривожланишига уз муҳрини босадиган даражада бөглиқ булган бошка ижтимоий гурухни топиш кийин.

Европа ахолиси бу каби таълимотларни хамда фуръеча бадиий адабиётни узига сингдириб олиб, сексуал революция томон силжишда давом этди,

бирок XX асрда юз берган икки жахон уруши хамда иктиносидий ва маданий хаётдаги улар билан бөгликтескин узгаришлар бундай гоялар ривожланишини бирмунча секинлаштириди. Лекин Иккинчи жахон уруши, шу билан бир вактда, хәётта фашизм устидан козонилган галабадан кейин тугилган ёшларнинг чинакам революцион авлодини «совга килди». Уларнинг ота-оналари анъанавий карашларга асосан риоя этиб келаётган бўлишса, вайрон бўлган иктиносидиёт шароитида вояга етган болалар аввалги одобахлокка эҳтиёж сезмай қуишишганди. Хомиланинг олдини олишнинг ишончли ва қўл етадиган усулларининг яратилиши хам муҳим омил бўлиб, бу хол жинсий алоқадан, бола бўлишидан чўчимай, хузур олиш максадида фойдаланиш имконини берди.

Буларнинг бари биргаликда янгича онг шаклланишига олиб келди. Бундан буён секс тақиқланган мавзу бўлмай қолди. 1960 йилларнинг ўрталаридан бошлаб кўплаб ёшлар, уларнинг ортидан эса унча ёш бўлмаганлар хам секс хақидаги эскича тасаввурлардан воз кечишиди. Бу хол бетартиб жинсий алоқалар бирмунча ортишига олиб келди, вафодорлик (бокиралик) эса ўша давр ёшлари назарида модадан қолган бидъатга айланди. Бундай муҳитда немис социалисти, XX асрнинг 40-йилларида фашизмдан нажот излаб АКШга бориб қолган Герберт Маркузе асарлари жуда оммалашиб кетди.

Маркузе таъкидлашича, инсоният тарихи уни эзиш тарихидир. Ижтимоий мавжуд индивид хам мажбурлашга дучор бўлади. Цивилизация яхлит лаззатга интилишдан воз кечишидан бошланиб, инстинктлар кувватини босиб кўйиш ва уни бошка йуналишга солиш хдмда ижтимоий хокимият (хукмронлик) билан кўшимча равишда мажбурлашга таянади. Мухтожлик холати хукмронликнинг рационал асоси бўлади: жахон инсоний эҳтиёжларни тўлиқ қондиришдан начор, қондириш воситаларига эга бўлиш бўйича чоралар мажмуи бўлган меҳнат зарур бўлади. Бирок, Маркузе фикрича,

инсоният ривожланишининг аввалги боскичларида инсоний эхтиёжларни қондиришдан оғир меҳнат фойдасига тийилиш хавфсиз яшаш учун хамда орқага сурилган, лекин кафолатланган лаззат учун тўлов сифатида воеъ бўлса, жамият ривожланишининг хозирги боскичидаги цивилизациянинг энг яхши типига ўтиш учун шарт-шароит яратилди: муҳтоҷлик устидан ғалаба қозонилди, юксак даражада ривожланган фан ва техника тинкани қуритадиган меҳнатни бекор қилди, хукмронлик эскириб, қонун-қоидалардан ташкари бўлиб колди. Фарб цивилизацияси юзага келган шароитда халокатдан кутулиб қолиш учун инсоният эхтиёжларини қондиришда қўшимча эзишга барҳам бериши лозим. Маркузе янги маданиятга ўтиш воситасини Эросни озод килишда (янгича хиссиёт ва сексуал ахлок агрессия хамда айборлик устидан қозонилган ғалаба сифатида) хамда меҳнатдан бутунлай холи бўлишда (автоматлаштирилган меҳнат шахснинг ўзини намоён қилиши учун вакт ажратиб беради) кўрди.

Жамиятда Маркузе қарашлари таъсирида Фурье фаланстерларини тиклашга интилиш яна такрорлана бошланди. «Секс хиссиётдан, яъни таважжух (симпатия)дан, майлдан, муҳаббатдан ажратилсин» - бу шиорни 1965 йилда тузилган дастлабки ёшлар коммуналаридан бири олга сурди. Унинг етакчилари хис-туйгу жуда кўп кучни олади, янги ёркин келажак учун курашда эса куч керак, деб хисоблашарди. Истакни психологик майлга боғлик бўлмаган холда қондириш зарур, хар кимнинг хар кимга хаққи бор, хеч ким хеч кимнинг истагини рад этолмайди, деган хулоса чиқарилганди.

XX асрнинг 70-йиллари ўрталарида Европа ва АҚШда тузилган ёшлар коммуналарининг кўпчилиги гурухий никохнинг бундай одатларини ўзларида жорий этишга харакат қилишганди. Бирок улар узок яшамади - одатда, 1-2 йил мавжуд бўлиб, парчаланиб кетишли. Нима учун шундай бўлди? Чунки жинсий майиллик ижтимоийгина эмас, индивидуал ходиса хамдир. Мазкур коммуналарга аъзо йигит-кизларда инсон учун одатий

бўлган симпатия ва антипатиялар пайдо бўларди, шу туйгуларни бузишга интилишганда, бу хол уларда нафрат, алам, душманликни юзага келтиради. Гурухий никоҳ коммуналарининг тажрибаси ёшларга инсонда жисмоний ва рухий туйғулар бирлашиб кетганини, уларни ажратиш асло яхшиликка олиб келмаслигини намойиш этди.

Фурье издошлари муваффакиятсизликка учрагани ва XIX асрдаги фаланстер ғояларининг XX асрда емирилиши жамиятга аклни киритадиган дарражада таъсир қўрсатмади. Бу хол, аслида, шу вактга келиб эркин мухабbat ғояларини тарғиб килиш оммавий маданиятнинг ажралмас кисмiga айлангани билан боғлик. Цензура аста-секин ўз-ўзидан тугаб борган шароитда, тўғриси, у бозор иқтисодиёти қонунларига тобора кўпроқ буйсuna бошлаган ва талабга мувофиқлаша бошлаган шароитда санъатнинг тарбиявий роли кейинги маррага, балки ундан хам нарига сурилиб колди. Чунки оммавий эҳтиёж чинакам санъатни камрок, оммавий санъатни кўпроқ талаб килади. Зўравонлик ва жинсий қовушиш сахнасини томоша қилишга эҳтиёж, афтидан, хеч қачон камаймайди. Талаб бор экан, таклиф хам бўлади. Кино-экранда эркин мухабbat ғояларидан фойдаланиш кўнгилочар индустряга улкан даромад келтира бошлади, шунинг учун оммавий коммуникация воситаларида фаланстерларни мадх, этувчи материаллар тез-тез пайдо бўла бошлади, талабалар ишқ-мухабbat коммуналарининг муваффакиятсизлиги тўғрисида эса, аксинча, лом-мим дейилмади, чунки бундай масалаларни ёритиш даромадсиз иш бўлиб чиқди. Бунинг оқибатида, шунингдек, техника тараққиёти натижасида, бу даврга келиб ёпик эшиклар ортидан ўз-ўзидан кириб кела бошлаган бундай ахборотлардан болаларни мухофаза килиш ота-оналар учун тобора қийинлашиб борди.

Ушбу масала АҚШ мисолида кўриб чиқилар экан, айтиш мумкинки, XX асрнинг 30-йилларидан эътиборан, 70-йиллари бошига қадар у ерда қаттик цензура, маҳсус Хейс кодекси амал қилган бўлиб, унга кўра, экранда

босқинчилик, зўравонлик, фахш, гиёхвандлик, ичкиликбозлик каби иллатлар тарғиб килинишига чек қўйилди, хатто, бўса олиш сахнасини хам уч секунддан зиёд вакт кўрсатиш тақиқланди. Шу билан бирга, бу борада яна анчагина чеклашлар амал қилган. Бирок 60-70-йилларда сексуал революциянинг авж олиши киносанъатда очик-ойдинлик ва факат қаҳрамонларнинг эмас, балки муносабатларнинг хам ошкоралиги кучайишида, реалистик сахналарда ўз ифодасини топди.

Шундай қилиб, оммавий маданиятнинг оила институтининг, анъанавий оила қадриятларнинг емирилишига жуда кучли салбий таъсири шубҳасизdir. Бугунги кунда, XXI аср бошида у, айникса, ёркин намоён бўлмокда.

Ривожланган мамлакатларда оиланинг роли пасайиб бормокда: ажралишлар сони, никохдан ўтмаётган катта ёшли ёлгизлар хиссаси, фарзандсизлар хамда камфарзанд эр-хотинлар сони ортиб бормокда. Хозирги вактда АҚШ ва Европа мамлакатларида анъанавий, тўлик оила ноёб бўлиб, бундай оила моделига интилиш баъзан кераксиз ва идеаллаштирилган ходисадек танқидга учрамокда. Сексуал революция ва моногам никохнинг заифлашуви тенденцияси умидсизликка тушган демографлар хамда социологларни оила келажакда тугаб битиши тўғрисидаги хулосаларга олиб келмоқда.

«Асосан ғарбликлар, христиан дини вакиллари орасида тобора кенг тус олаётган фуқаролик никохлари (ФДХЁда расмий рўйхатдан ўтмасдан бирга эр-хотин бўлиб яшаш)га ўзбекистонликларнинг муносабатлари тадқиқ этилганда 61% респондентлар бундай биргаликда яшашга ўзларининг салбий муносабатларини билдирилар. Славян миллатига мансубларнинг 33,3% - салбий, 22,2% - ижобий, 16,7% - бефарқ эканликларини билдирган бўлсалар, ўзбек миллатига мансуб аксарият респондентлар никохнинг бундай шакли мақбул эмаслигини билдирилар»¹.

Тугри, бугунги кунда Гарбий Европа ва А1ЦПда сунгги ун йилликлар-да таркиб топаётган янги типдаги оилани химоя кўлиб айтилаётган қуплаб фикрларни эшитиш мумкин. Бундай даъватчилар анъанавий оила емирилиши жамиятга келтирадиган ижобий ижтимоий окибатлар хакида гапи-риб толмаяптилар.

Ушбу «ижобий» жараён жадал давом этаётган мамлакатларга бу хол қандай хавф солмоқда?

Қирк йил ичида ер юзи ахолиси икки баравардан зиёд - уч миллиарддан етти миллиард нафарга кўпайди, бирок Европа халқлари (кенг маънода) амалда кўпаймай қўйишиди. Кўплаб Farb мамлакатларида ўлим билан туғилиш кўрсаткичи бир хил, баъзан эса туғилишдан ўлим кўпроқ бўлмоқда.

Японлар хам камайиб боришлоқда. Хозир мамлакатда туғилиш даражаси 1950 йилги даражанинг ярмини ташкил қиласди. Энг якин прогнозга кўра, ахолиси сони 127 миллион киши бўлган Японияда 2050 йилга бориб бу ракам камаяди, айни маҳалда шу муддатга бориб бу мамлакатда болалар сони 1950 йилдагининг ярмидан камрогини ташкил қиласди, қарияларнинг сони эса ўша йилдагига нисбатан саккиз баравар кўпаяди. Динамизм йўққа чиқади, Япония Осиёдаги хозир тутиб турган мавкеидан маҳрум бўлади.

АҚШ хақида гап борадиган бўлса, у ерда ахоли сонининг ўсиши Европа мамлакатларидағига қараганда анча дуруст. Ахоли йил сайин кўпайиб бораётгани, туғилиш даражаси Европадагига нисбатан беқиёс даражада юқори эканлиги кўзга ташланади. Бирок, бу масалага чукуррок, кириб борилса, у ерда хам ахвол, бир қарашда кўринганидек, яхши эмас. Чунончи, АҚШда ахолининг йиллик кўпайишига асосан учинчи дунё мамлакатларидан иш қидириб келган мигрантлар хисобига эришилмокда. Туғилишнинг юқори даражаси хам кўп жихатдан шунинг хисобидан.

Агар илгари Кўшма. Штатлар ахолисининг 90 фоизини европалик миллатлар вакиллари ташкил этган бўлса, бугунги қунда ахолининг учдан бир қисми Лотин Америкасидан ёки Осиё мамлакатларидан келганлардир. Айни махалда, демографларнинг прогнозлари бўйича, якин келажакдаёк мазкур ирқлар вакиллари АҚШ ахолисининг ярмини ташкил этади.

Юқорида айтилганларга қўшимча равишда, анъанавий оилани бадном қилиш эвазига жамиятда портлаш даражасида тўпланиб қоладиган муаммоларни ишонарли даражада яккол намойиш этиш учун тарихни, замонавий оммавий маданиятнинг аждодларидан бири бўлган айнан Қадимги Римни эсга олиш мумкин.

Шу муносабат билан, Америкадаги, Яқин Шарқдаги кўплаб давлатлар етакчиларининг ўз халқарини сўнгги йилларда «олтин миллиард» мамлакатлари вакиллари томонидан учинчи дунё мамлакатларига тиқиширилаётган оммавий маданиятнинг вайронкор таъсиридан муҳофаза қилишга интилиш сифатида тавсифланиши мумкин бўлган жараён тасодифий бўлиб кўринмайди.

Ўзбекистон халқи мустақиллик, янги давлат ва жамият қуриш йулида қўйган илк қадамларидан бошлабок ўзи учун турт асосий қоидани белгилаб олди. Булар:

- умуминсоний қадриятларга содиклик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустахкамлаш ва ривожлантириш;
- инсоннинг уз салоҳиятини эркин руёбга чикириши;
- ватанпарварлик.

Шундай қилиб, янги жамиятни барпо этиш жараёнида кўп асрлар давомида халқимиз хаётининг ажralmas қисми бўлиб келган анъанавий қадриятларни камол топтиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Шу

муносабат билан Узбекистан Президенти Ислом Каримов қуийдагиларни айтганди: «Мустакил Узбекистоннинг куч-кудрати манбаи - халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содикдигидир. Халқимиз адолат, тенглик, ахил қўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртакларини асрлар оша авайлаб-асраб келмокда»'.

Миллий анъанавий қадриятлар - кишилар учун чинакамига зарур бўлган, орзу қилинган, амалда хар бир акли расо киши учун, унинг жинси, ирки, фуқаролиги, ижтимоий ахволи ва х.к.дан қатби назар, жиддий ахамият касб этган нарса. Анъанавий қадриятлар бутун инсоният учун қанчалик қадрли бўлса, хар бир давлат учун хам шунчалик қадрлидир, чунки улар жамият ва фуқаролар эҳтиёжларига, манфаатларига жавоб беради ёки жавоб бериши лозим. Кундалик хаётдаги анъанавий қадриятлар, бу - инсон хаётининг мутлақ қадрияти, ранг-баранг хаёт хурмати, мухаббат, масъулият, инсониятга хизмат қилиш, миннатдорлик хисси, бахам қўриш эҳтиёжи, тил соғлиги хамда маданияти, соғлом турмуш тарзи, самимият, кечиримлилик, хамдардлик, катталарга хурмат, фарзандлар хакида ғамхурлик, табиатга авайлаб муносабатда бўлиш, барча динлар хамда миллатларга хурмат. Сода қилиб айтганда, анъанавий қадриятлар хар бир кишининг табиатини ташкил қиласидиган нарса.

Хар бир жамият қадриятларнинг муайян тизимини ишлаб чиқади. Бу тизим умуминсоний компонентларни ўз ичига олади ва, айни маҳалда, ўзига хослик, бир маданиятни бопщасидан фаркдовчи бетакрорлик син-гари хусусиятлар касб этади. Шарқ ва Ғарб маданиятлари қадриятларнинг турли тизимиға эга. Шарқ маданиятида жамоавийлик, инсон ва табиатнинг бирлиги, ота-оналарга ва катталарга хурмат, ўзини ўзи камол топтириш қоидаси, ташки оламни эмас, ўзини ўзгартиришга устуворлик берилади.

Бирон-бир жамиятга хос бўлган ва унинг асосий қисми риоя этадиган анъанавий қадриятларнинг баркарор мажмуи маънавий хаётнинг бирлиги

хамда яхлитлигини таъминлайдиган, жамиятнинг ажралиб кетиши хавфини бартараф этадиган оралик маданиятни (маданият мөхиятини) шакллантиради.

Шундай қилиб, асрлар давомида шаклланган анъанавий қадриятлар хар қандай жамият хаётида алохида роль ўйнайди. Бу - уларнинг оламни идрок этиш усули, вокеликни қабул қилиш ёки рад этиш, айни махалда амалий иш учун умумий йўналишни акс эттириши билан боғлик тасаввурларга келиб қуйиладиган жамланган қолип. Улар таянч нуқтаси, хаётнинг маъно-мазмунини аниқлаш воситаси, узлуксизлик ифодасидир.

Бинобарин, қадриятлар хулк-атворни умумий стратегик бошқариш ишини бажаради. Бироқ, қадриятлардан ташқари, маданиятнинг бошка элементлари, энг аввало, нормалари хам бошқариш функциясини бажаради. Норма ўз мазмунига кўра қадрият билан чамбарчас боғлик бўлиб, ундан келиб чиқади хамда у билан асосланади. Нормалар - инсон хулк-атворини бошқарувчи қоидалар, муайян вазиятларда бирон-бир тахлит хатти-харакатни амалга оширишни талаб этувчи, тақиқловчи ёки унга рухсат этувчи талаблар. Нормалар маданиятнинг ўзлари амал қиласидиган доирадаги ўзига хослигини ифодалайди.

Анъанавий деганда, асрлар давомида шаклланган, аждодлардан авлодларга ўтказилган хамда жамиятда таркиб топган кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тартибини мустахкамлаган элементар ахлок нормалари назарда тутилади.

Оддий ахлоқий нормалар қотиллик, ўғирлик, зўравонлик, алдов, бўхтонни улкан ёвузлик сифатида қоралайди. Айни махалда, элементар ахлоқий нормалар инсонга ота-она хақида ғамхурлик қилиш, катталарга эҳтиром кўрсатиш, кишилар билан муносабатда мулойимлик, одоблиликтин намоён этиш мажбуриятини юклайди. Анъанавий ахлоқий нормалар туфайли

авлодлар ўртасидаги ворисийлик таъминланади, турли миллатлар, халқлар, давлатлар кишилари ўртасида мулоқот ўрнатиш имконияти яратилади.

Шундай қилиб, анъанавий қадриятлар ва улардан келиб чиқадиган ахлоқий нормалар хозирги жамиятнинг деярли барча соҳаларига тааллуқлидир хамда хаётнинг ёзилмаган қонуни бўлгани холда, кишиларнинг ўзаро муносабатларини, шунингдек, кишилар билан жамият, давлат ўртасидаги муносабатларни тартибга солади.

Юқорида айтилганларнинг барини биргина - маънавият деган сўз билан ифодалаш мумкин. Маънавият қадриятларни, мақсадларни, гояларни, хаётий фаолият мазмунини қамраб олади. Маънавият инсоннинг, инсоният хамжамиятининг сифатли моҳияти ифодасидан бўлак нарса эмас.

Қадимги ва махаллий маданиятлар, саноат цивилизациясидан фарқли равишда, маънавий ўлчовнинг мухимлигини мутлако англаб, шомонлар маросимлари, удумлари, мистериялари ва ранг-баранг диний амалиётлари орасидан унга муносиб ўрин беришган. Бирок тўла хукук билан глобализм даври деб аталаётган бизнинг кунларда айрим кучларнинг анъанавий маданият хамда анъанавий қадриятларни «постмодернизм» билан алмаштиришга уринаётганлиги аник қўзга ташланмоқда.

Маънавият ўз ахамиятини тўсатдан, бир зумда йўқотгани йўқ, албатта. Маънавиятдан унинг тўлик акси бўлган холатга жиддий ўтишга кўпина сиёсий, ижтимоий, иктисодий, психологик омиллар кўмаклашди. Нима бўлганда хам, бугунги кунда, айникса, Farb оламида инсон анъанавий қадриятлардан воз кечишга ундаётган дунёкараш устунлик қилмокда. Асрлар давомида аста-секин шаклланиб келган хамда ўтмишдаги кишилар хаёт шароитига асосан мос келган анъанавий ахлоқий ва маънавий қадриятлар глобаллашувнинг табиий жараёнлари тазики остида завол топа бошлади оммавий маданиятнин таъсири кучайди

Анъанавий тушунчадаги маданий халқларнинг барчаси ўз фольклорига, ўз эпик достонлариға, кўплаб авлодлар меҳнати билан таркиб топган ўз маданий онгига эга. Хар қандай жамият учун жуда муҳим бўлган анъанавий қадриятлар халқ маданиятининг айнан шу асарлари оркали авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Хар қандай миллатнинг кучи, хар қандай этноснинг яшаб қолиши гарови айнан маданий илдизларнинг мустахкамлигидадир. Бир вақтлар чор Россиясининг генерали Скобелев ўз императорига мурожаатда Марказий Осиё халқлари хакида бундай деб ёзганди: «Махаллий халқ биз ўйлагандан кўра маданиятли экан. Уларни бўйсундира олмаяпмиз... Бу халқнинг ўтмишда яратилган барча осори атиқаларини, масжиду мадрасаларини, диний китобларини ер билан яксон қилибгина, уларнинг маънавиятини сўндирибгина ўз қанотимиз остига олишимиз мумкин»¹.

Шундай килиб, хар қандай анъанавий маданият асрлар давомида яратиладиган ахлокий қадриятларга таяниб, бирон-бир халкка унга ёт ижтимоий тушунчаларни сингдиришга харакат килаётган кучлар учун жиддий тусик хисобланади. Шу боне мафкуравий урушнинг энг биринчи вазифаси миллий маданиятни йук килишdir.

Ўзбекистон собиқ Совет Иттифоқи таркибида бўлган мустамлакаларча қарамлик йилларида хам шундай сиёsat юритилганди. Бирок ўша йилларда партия раҳбарлари бошка халқларга нисбатан ошкора чиқишлиарни ёки менсимай айтилган гапларни қўллаб-қувватлашмаганини айтиб утиш зарур. Расмий тарғибот миллатлар ўртасига нифоқ солмасди. Лекин миллатлар ўртасидаги кескинлик мутлако руслар тарихидан ва мифологиясидан таянч излагай расмий доиралар позициясидан келиб чиқарди. Хрзирги жамиятда эса бундай сиёsatни юритиш вазифаси жуда осонлашиб қолдики, бу хол, энг аввало, оммавий маданиятнинг таъсири анча кучайганлиги билан изохланади.

Биз кўпинча классик маданият деб атайдиган анъанавий маданият XX аср бошигача нисбатан ёпик ва бир-биридан (хатто, маконда хам) ажратиб қўйилган махаллий маданиятлар тизимидан иборат эди. Маданиятдаги ўзгаришлар анча секин ва индивидуал онг учун фарқлаб бўлмайдиган дарражада содир бўларди, бу хол умумий тушунчадаги маданиятни «қотиб қолган»дек, тургундек кўрсатарди. Бунда барқарорлик ўзгарувчанликка нисбатан устун холатда эди (бироқ бу ўзгариш бўлмаган, дегани эмас). Маданиятни таркиб топтирувчи компонентларнинг алмашуви шу қадар секин борардики, ўзгаришларни жуда анча вақт ўттанидан кейингина баҳолаш мумкин бўларди. Буни махаллий маданиятлар негизида анъанавийлик (маданийлик) мақомига даъвогарлик қилаётган қадриятларнинг маданиятни таркиб топтирувчи компонентларга анча узок вақт давомида мослашувига асосланган танлашнинг «аристократик принципи» ётгани билан изохлаш мумкин. Бундай маданиятнинг мохияти юзлаб йиллар мобайнида ўзгармай қолиб келган, унинг асорий мазмуни аждодлардан авлодларга ўтказиб келинган. Классик маданиятнинг қиёфасини айнан шу зарурий консерватизм ва элиталик белгилаб берган.

Махаллий маданият, маданий қийматларнинг яхлит рамзий тизими си-фатида, инсон ва инсоният борлиги унинг ижодиёти махсулида поёнига етганлигини акс эттиради. Поёнига етганлик (бу холат постмодернизмни асло қониктирмайди) умуман классик маданият принципларидан биридир.

Бизнинг давримизда умумий коммуникация макони қарор топиши билан классик махаллий маданиятларнинг емирилиши жараёни улар ўртасидаги алоқа механизмларининг ўзи бузилиши хисобига аста-секин поёнига етмоқда. Маданиятлар зфтасидаги алоқа имкониятлари кескин кенгайгани холда, алоқа жараёнининг сифат хусусиятлари ўзгариб бормокда. Оммавий жамиятни интеграциялаш ва шакллантиришнинг қудратли омили сифатида воеъ бўлаётган фан вакиллари оммавий кишига айланиб,

коммуникация ва тизимни хосил килувчи асосий омил бўлмиш ўз тилини ажрата олмайдиган даражада бир-биридан фарқ қилмай қолаётган маданиятлар ўртасидаги алоканинг ахамиятини пасайтиради.

Шундай қилиб, маданиятлараро коммуникация хусусиятига бевосита таъсир кўрсатадиган илмий-техник кашфиётлар тарзидаги ташки омиллар маданиятларнинг алоқаси содир бўладиган маконга илгариғидан кўра кўпроқ таъсир ўтказмоқда.

Коммуникациянинг хозирги ўзгарган шакллари умумжахон мулоқотида интегратив тамойиллар хукмронлик қилишига олиб келади. Сиёсий, илмий-техник ва бошка шарт-шароитлар туфайли кенгрок кўламда тарқалишга қодир бўлган тилга барча тилларнинг бўйсуниши ушбу тамойилларнинг намоён бўлиши хисобланади. Инсоният жаҳонда хукмронлик қилувчи мамлакатлар тилида гаплаша бошлайди.

Шу муносабат билан бир қанча Ғарб тадқиқотчилари (А. Гобар, Е. Тибо ва б.) америка оммавий маданиятининг кириб келиши, Европадаги миллий маданиятларнинг американлашуви маданий урушдан иборат, деб хисоблашади. Масалан, француз маданиятшуноси А. Гобар ўзининг «Маданий уруш. Емирилиш мантиги» китобида бундай деб ёzáди: «Маданий уруш лозим бўлган «Ўт очилсин» деган буйруксиз, ноғоралар ва карнайларсиз аллакачон бошланиб кетган. Бу ёлгон сўзлар ёрдамидаги, алдамчи тасавурлар кўмагидаги, хиёнаткорона табассумлар ёрдамидаги уруш. Классик уруш ўлдириш ва тобе қилиш учун қалбни нишонга олганди, иқтисодий уруш ишлатиш ва бойиб қолиш учун қоринни нишонга олганди, маданий уруш ўлдирмай фалаж қилиш, бузиб бўйсундириш, маданиятлар ва халқларни емириш хисобига бойиш учун бошни нишонга олмокда. Маданий уруш хамма ерга кириб бориш хамда халқларнинг барча қадриятларини, барча тафовутларини, барча маънавий бойликларини бузиш учун хамма эркинликларни қабул қиласи ва уларни суиистеъмол этади».

Ушбу маданий урушнинг оқибатлари хақида, европача маданиятларнинг америкачалашуви тўғрисида бугун америка кинолари ва телебоевикларининг, рок ва жазнинг, кока-кола ва сақичнинг барча «латофатини» биздан олдин татиб кўрган французлар хам, италияликлар хам, греклар хам, бошка европаликлар хам гапира бошлишди.

Лекин бугунги кунда ўз маданий қиёфасини йўкотиш хавфи остида факат Ғарбий Европа қолгани йўқ. Эндиликда Марказий Осиё халқлари хам ўйламай-нетмай «америкачалашув»дан ташвишга тушиши лозимки, буни оммавий маданиятнинг кенг кўламли босқинчилиги келтириб чиқаради.

Маданий босқинчилик янада кудратли ва кенг ривожланиб бораётгани оқибатида мулоқот энг хаммабоп бўлган, бир-бирига мос келадиган ёки деярли мос келадиган маъноли тузилмаларни билиш принципи бўйича амалга ошириладиган «сохта маданий» мулоқот майдони кенгайиб боради. Бу эса маданиятнинг энг мазмунсиз, айтиш мумкинки, энг маданиятсиз қисмидир. Ушбу мулоқот майдонида талаб қилинаётган юриштуришнинг умумий андазалари, умумий баҳолари, умумий параметрлари, унинг хаммабоп, энг оддий компонентлари хукмронлик қиласи. Бу холат, сўзсиз, анча қулайликлар билан боғлик, лекин айни маҳалда маданиятлар ўртасидаги мулоқотни хар қандай маънодан маҳрум қиласи.

Интернетдаги визуал мулоқотлар кўпчилигидаги мулоқот хусусиятига бир қаранг. У ерда хаёт мазмуни масалаларини учратганмисиз?

Бундай юзаки мулоқот натижасида бугунги кунда эски қадриятларнинг емирилиш тезлиги кескин кучаймокда, айни маҳалда, ушбу жараённинг замондаги доираси торайиб бормоқдаки, бу хол янги рамзлар ва белгилар қадриятларнинг анъанавий белгилар тизимига мослашишига имкон бермайди.

Шундай қилиб, бир томондан, маданийлик мақомига даъвогарлик қилаётган тузилмалар кескин кўпайиб бораётгани кўриниб турган бўлса, бошқа томондан, улар эски қадриятлар тизимиға анча қиска вақт ичида мослашиб бормоқда. Баъзан бу - бир кишининг умри давомида ёки, хатто, ундан хам тез бўлиб ўтмоқда. Натижада қадриятлар ва анъаналарнинг эски тизими бузилмоқда, юзлаб йиллар давомида хукмронлик қилиб келган маданиятнинг яхлит белгилар тизими емирилмоқда. Эски маданият рамзлари ва образлари йўқолиб бормоқда ёҳуд ўз маъноси ва ахамиятини йўқотмоқда. Янги қадриятлар анъанавийларидан шунчалик фарқ қиласиди, уларнинг маданиятни таркиб топтирувчи мазмуни аниқланмай қолмокда. Янги қадриятларни аввалгилари билан қиёслаб, «сингдириб олишга» эса энди одамларнинг вақти йўқ. Одамлар уларни шунчаки истифода эта бошлайдилар.

Маънавиятсиз дунёда нормал тарзда мавжуд бўла олмайдиган ва ривожланмайдиган мусиқа ва шеъриятда бутунлай барбод бўлган маънавиятга жуда кескин муносабат билдирилди. **Бундай холатда «попе», фельетон, пародия, хар хил кўнгилочар шоулар шаклидаги суррогатларгина ривожлана олади.** Постмодернизмнинг ёркин инъикоси телевидение бўлиб, у:

- серияли маданият (Сартр таъбири) сифатида;
- постмодерн технологияси сифатида - жисмсиз овозли ва милтилловчи хамда кўзни жимиirlатувчи қиёфалар намоён бўладиган парчалангандек экран маданиятнинг рамзий белгисидир;
- мохияти кўнгил ёзишдан иборат бўлган телевизион маданиятнинг хукмрон мафкураси сифатида воқеъ бўлади.

Постмодерн маданиятида маданият жамиятнинг кўзгуси сифатида намоён бўлмайди, аксинча, жамият оммавий маданият кўзгусига айланди,

оммавий коммуникация воситалари унинг механизлари орқали бизга, айниқса, ёшларга янгича хулқ-автор тизимини, анъанавий «яхши» ва «ёмон»га янгича муносабатни тиқиширмоқда. Ўғирлик қилиш яхшими ёки ёмонми? Фохишалик шукухлими ёки конунга зидми? Оила қуриш, уйланиш/турмушга чиқиш яхшими ёки йиллар давомида маъшук-маъшуқаларни тез-тез ўзгартириб, синовлар ва хатоликлар йўли билан турмуш ўртоғини излаган дурустми? Умуман, эр ким? Танмаҳрамми ёки жинсий лаззат олишдаги шерикми?

Бугунги кунда ахлоқсизликнинг турларини кўпайтириб, тарқатиш учун жаҳонда барча имконият яратилган. Бу эса шу пайтгача энг барқарор ижтимоий тузилма бўлиб келган оиланинг бузилишига олиб келади. Оила шунчаки жамиятнинг буғини эмас; у халқнинг анъанавий қадриятларини авайлаб-асровчи бўлиб, улкан тарбиявий кучга эга хамда бир бутун давлатни тузувчи асосий омилдир. Жамият ва индивид тўғрисидаги, анъанавий ва дунёвий давлат тўғрисидаги асосий тасаввурларнинг энг барқарор мажмуи айнан оилада таркиб топади. Яъни муайян тарихий давр дунёқараши хамда тасаввурларининг қандайдир замини шаклланади.

Юқоридаги гаплар муносабати билан, оиланинг анъанавий қоидаларидан воз кечиш, уларни истеъмол жамияти имижларига ва умумий «гендер тенгликка» эришиш ғоясига асосланган янгилари билан алмаштириш жуда хавфли эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтишни истардик. У, пировард натижада, бирон-бир бошқа маданиятда қабул қилинган бутун турмуш уклади бузилишига муқаррар олиб келади.

Оммавий маданият воситаларида гомосексуализм қандайдир илғор нарсанинг аломати, қолоклик билан хақоратланганликнинг антагонизми сифатида кенг тарғиб қилинаётганлиги хам жуда хавфли. Айни маҳалда, кўпчилик олимлар гомосексуализмга хозирги муносабатнинг ўзгариши, айнан олганда, сўнгги тиббий таснифларда кўрсатилаётгандек, уни патология

деб хисобламасликка интилишни норманинг биологик компонентини назарга олмайдиган жараён деб қараб, жамиятни демократлаштириш инсонпарварлаштириш йўналишидаги (гуё жинсий майлнинг турли норматив варианлари хисобланган) гетеро ва гомосексуал майлларни тенглаштиришга йўналтирилган муайян ижтимоий буюртмага таянади, деган фикрда яқдилдирлар. Бошқача айтганда, гомосексуализмга муносабатнинг ўзгариши бажарилиши умуман Марказий Осиё минтақасида хам ижтимоий хаётни бекарорлаштиришга уринаётган муайян тузилмаларга жуда хам фойдали бўлган ижтимоий буюртмадан бўлак нарса эмас.

Гуё гомосексуалларнинг бир қанча хусусиятларига кўра гетеросексуаллардан устунлигидан далолат берувчи айрим тадқиқотлар мавжуд ижтимоий буюртмадан гувохлик беради.

Шундай қилиб, гомосексуализм ижтимоий ходиса сифатида ғаразлиният билан сунъий равишда мадх этилаётгани қўриниб турибдики, бу хол анъанавий оила институтини обруслантиришга олиб келади.

Оммавий маданият томонидан оиласа қарши қилинаётган тарғиботнинг салбий таъсири Марказий Осиёда хозирча сезилмаяпти.

Бугунги кунда оммавий маданиятнинг «майда-чуйда маҳсулотлари» ёшларнинг жиноят йўлига киришига кўрсатаётган таъсирига шубха тўла нидолар тез-тез қулоққа чалинмокда. Бирок бундай ёндашувларни рад этиш учун кичкина бир мисол келтириш мумкин. Телеэкранларда «Бригада» сериали пайдо бўлгач, Қозоғистонда болалар ва ёшлар ўртасидаги жиноятчилик 42-44 фоиз ошгани қайд этилган, шунингдек, мамлакат бўйича сериал қаҳрамонларининг хатти-харакати ва жиноий услугига тақлидан иш олиб борган қўплаб гурухлар ташкил қилинган. Мана сизга безарар кинонинг таъсири!

Сўнгги йилларда оммавий маданият мафкурачилари фаоллашуви туфайли юзага келган яна бир носоғлом тенденция шундан иборатки, Ватанга тұғма мухаббат хиссини обрусизлантириш мақсадида ватанпарварлик түйғусига қаттык хужум бошлаб юборилган.

Инсон ватандошларига нисбатан қанча күп меҳр-мухаббат күрсатса, ушбу худуд ва унда (уида, ховлисида, күчасида, махалласида, туманида, шаҳарида, вилоятида, ўлкасида ва х-к.) яшовчилар фаровонлиги йўлида қанча күп иш қилса, бу одам шунчалик ватанпарвар, унинг чинакам ватанпарварлиги шунчалик юксак ва хақиқий хисобланади.

«Ўзбекистан фуқаросининг ватанпарварлиги - бу катта ўзгаришлар йўлини кўрсатувчи, кўзланган мақсаддан четга чиқмайдиган йўлчи юлдуз, ишончли компасдир. Ўзбекистонга, унинг ери, табиатига, бу ерда яшаётган халқларга мухаббат, ўлканинг тарихи, маданияти, анъаналарини теран билиб олишга интилиш, республиканинг қудрати ва ютукларидан фахрланиш, халқимиз қисматига тушган қийинчиликлар учун қайғуриш кўп миллатли ўзбек жамиятининг мухим жипслаштирувчи асоси хисобланади»¹.

Халқнинг ватанпарварлик түйғуси, унинг озодликка, баҳт-саодатга интилиши Мустакил Ўзбекистоннинг хар бир фуқароси учун муқаддас мазмун касб этган давлат рамзларида гавдаланади. Ўз оиласи, ўз номи учун ифтихор ватанпарварлик хисси билан бағоят хамоҳанг. Бу, энг аввало, оиласи анъаналарни авайлаб-асраш ва қўпайтириш, ота-боболарнинг пок номига доғ туширмаслик, меҳнати, билими билан авлодининг обру-эътиборини ошириш, кишиларнинг хурмат-эҳтиромига сазовор бўлишдир.

Ватанга садоқат, ватанпарварликнинг мустаҳкам илдизи ўз оиласи номус-орига, аждодларига чуқур хурмат, кишининг шахсий виждони, бурчига ва лафзига садоқатга бориб тақалади. Кишиларимизнинг ватанпарварлиги суюкли халқининг қадр-қимматига, маданиятига ва анъаналарига

айланиб кетган. Хаётда қийинчиликлар бўлиб турди, баъзан адолатсизлик ва етказилган озор кишини эзиб қўяди- Лекин ғазаб ичра она-Ватанни, хамюртларни хақорат қилиш - шаккоклик. Буни халқ асло кечирмайди.

Ватанпарварлик туйғусини тарбиялаш зарурлигини инкор этиш бутун жаҳон хамжамияти учун хос бўлиб бормоқда. Матбуотда эълон қилинаётган асарлар ва социологик сўровлар натижаси миллий қаҳрамонларга, умуман, хозирги воқеликда қаҳрамонлик кўрсатиш имкониятига бўлган ишончга путур ета бошлаганини кўрсатмоқда. Ёзувчилар, публицистлар, сиёсий арбоблар ва социологлар америка тарихининг хозирги даври қаҳрамонсиз даврга айланиб бораётгани, қаҳрамонлар воқелигимиздан чиқиб кетаётгани хақида ташвиш билан ёзишмоқда. Истеъмолчилик жамиятида хақиқий қаҳрамонлар халокатли равишда тезда унутилишмоқда, оммавий ахборот воситалари томонидан яратилаётган рекламалардаги сохта қаҳрамонлар хамда имижларга ўрин бўшатиб беришмоқда. Бошқача айтганда, оммавий маданият Америкада, айникса, ёшлар орасида янги қаҳрамонларни яратмоқда хамда уларга янгича муносабатни шакллантирумокда.

Э. Тоффлер «Келажакдан келаётган шок» китобида ёш америкаликларнинг ўз қаҳрамонларига муносабатини кўрсатувчи қизиқ бир мисолни келтиради. «Астронавт Жон Гленни қаҳрамон деб хисоблайсизми?» - деб сўраган у ўрта мактаб ўқувчиларидан ва: «Йўқ у хаддан ташқари қари», - деган жавоб олган. «Дастлаб, мактаб ўқувчилари бўлган қизлар қирк яшар киши қаҳрамон бўлишга қарилик қиласди, деб хисоблашар эканда, деб ўйладим. Кейин янглишганимни тушундим. Укувчи кизлар Гленнинг парвози анча аввал содир булганлигини ва хозир бирон кимсада кизикиш уйготиши кийинлигини айтмоқчи булишганини тушундим. Гленн жа-моатчилик диккат-эътиборини тортишда олдинги мэрраларни бой берди»¹. «Қаҳрамонларимиз каерда колди?» - деб суроклайди америкалик публицист П. Акстельм «Ньюсуик» журналида чоп этилган маколасида. Унинг фикрича,

бугунги кунда америкаликлар «зиддиятлар домига тусиб колиб, тулаконли қахрамонларга эга булар холатда эмаслар»².

Д. Бурстин мамлакатда қахрамонликнинг таназзулини тахлил қиласкан, XX асрдан бошлаб АҚД1да қахрамонлик мутлако ула бошлаганини, киска муддатли машхурликка, оммалашувга айланиб бораётганини кайд этади. Утмишда, дейди у, қахрамон узининг маънавий гайрат-шижоати, жисмоний ва ахлокий кучи туфайли қахрамон булганди. «Қахрамон фольклор, муқаддас битиклар, тарихий китоблар ёрдамида яратилганди. Машхурлик кино ва телевидениеда бир дамлик имижни вужудга келти-риш ёрдамида яратилади. Машхурлик қдхрамонни яратувчи вактнинг юришини емиради. Қахрамонлар узларини узлари яратишади, куп марта такрорлаш оркали машхурлик вужудга келтирилади. У хафтаномалар сахифаларида тугилади... Артур Миллер Мерилин Монрога уйланганидан кейингина чинакамига машхур булиб кетди»³. У давом эттириб ёзади: «Улкан номлар культи даврида чинакам қахрамонларимиз номаълумли-гича колади. Машхурликдан-да каттарок булган нарсага эга кишилар -укитувчилар, хамширалар, оналар, ишчилар - мадх этилмаган қахрамон булиб колаверадилар»⁴.

Р. Мине «Этиковий императив» китобида қахрамонлик таназзули ҳакида таъкидлар экан: «Америка замонавий маънавий қдхрамонга эга эмас, у кандай булиши ва нима килиши лозимлигини биз аник тасаввур Хам кила олмаймиз. Эҳтимол, Жон Кеннеди, Роберт Кеннеди ёки Мартин Лютер Кинглар истиснодир, бирок уларнинг шаходати дабдабаси йукка чикдач, Америка яна маънавий қахрамонларимиз таназзулини англашга кайтди»¹, - деб ёзганди.

Бирок купчилик, шу жумладан америкалик тадқикотчиларнинг нуктаи назари бошкача. Унинг фикрича, гап қахрамонлар йуқолиб бора-ётгани ҳакида эмас. Гап шундаки, улар купайиб, бачканалашиб, митти

кахрамонларга айланиб бормоқда. Америкалик ёшларнинг куйни-кунжи каҳрамонларга тулиб кетган. Каҳрамонлар бор жойда эса уларнинг издошлиари, сигинувчилар пайдо булади. Оммавий маданият купайтираётган каҳрамонлик ахлокий жихатдан туб маънавий бузилиш, примитивизм-дир. Оммавий маданият уйдирма каҳрамонлар культини яратар экан, бу хол кишиларнинг чинакам миллий каҳрамонлар хакидаги тасаввурлари узгаришига олиб келади.

Биз билан, бизнинг мамлакатда, тарихимизда, ватанпарварлигимизда хам шундай ходиса руй беришини нахот истасак?

Таъкидлаш жоизки, айрим хафталик рузномаларимиз зур бериб факат шу бизнеснинг янги «ёркин» юлдузлари хаётини реклама килиш, ёритиш, яъни «пиар килиш» билан машгул булиб колганлар, юкорида хакди равища таъкидланган, машхурликдан зиёд фойдали меҳнат килаётганлар -оддий уқитувчилар, хамширалар, оналар, турли соҳаларда фаолият олиб бораётган ишчилар, мутахассислар мадх этилмаган каҳрамонлар булиб колаётганликларини таассуф билан кайд этамиз.

Шундай килиб, оммавий маданиятнинг янги сохта қадриятларни» тарғиб килишидан максад анъанавий ахлокий ва маънавий қадриятлар тизимини бузишдан иборат булиб, бу глобаллашув жараёнининг ўзига хос намоён бўлишидир.

Оммавий маданият қадриятлари канакадир сунъий анъаналарни яратишга интилиш, деб айтиш мумкин. Бу уриниш доимо хам муваффакиятли чикавермайди, чунки акд-заковат дунёкарашнинг куплаб авлодлар давомида баркарор равища такрорланадиган универсал асосини яратишга қодир эмас. Шунинг учун, оммавий маданият қадриятлари, одатда, ўзгарувчан бўлади, бир авлоддан нарига ўтмайди.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, оммавий маданиятнинг янги умум-инсоний қадриятлари сунъий анъана бўлиб, унинг асосида ўзини ақлли хисоблаш, ужарлик, инсонга хос гаразгуйлик ва маккорликдан булак хеч нарса - хаётий тажриба хам, авлодлар донишмандлиги хам йук- Бундай қадриятларни карор топтиришга уриниш хозирги ёшлар оммавий ахборот воситаларида оила, вафо, иффат ва Ватан сингари қадриятлар қадрият булмай крлишига олиб келади. Бирок угирлик, гомосексуализм, фоҳдшалик қадриятга айланиб боради. Халк ахлокий ва маънавий Қадриятлари тизимининг бузилиши эзгулик ва ёвузлик, адолат, шарь, ва-танпарварлик, эътиқрд тугрисидаги анъанавий тасаввурларимизни барбод килади. Вахоланки, халкимиз анъанавий равишда маънавий қадриятларни афзал куришга мойил булган, эзгулик, хакикат ва гузалликни моддий неъматлардан юкори қўйган.

3.2 Оммавий маданиятнинг миллий қадриятларга салбий таъсирини камайтириш муаммолари.

Оммавий маданиятнинг миллий қадриятларга салбий таъсирини камайтириш бир неча йўналишларда иш олиб боришни тақазо етади.

Биринчидан, инсон ва жамият онгини дунёқарашини, еътиқодини оммавий маданиятнинг сохта ғоялари ва қадриятларидан химоя қилувчи миллий ғоя ва миллий мафкуруни яратиш лозим.

Иккинчидан, миллий ва умуминсоний қадриятларни тарғиб етувчи юксак маданиятни ривожлантириш ва одамлар ўртасида кенг ёйиш талаб қилинади. Маданиятни ахоли еҳтиёжлари, демократик интилишларига мослаштириш, ўртачалашган маданиятга кенг йўл очиш керак.

Учинчидан, маънавий тарбияни яхшилашнинг, ёшлар онгига мафкуравий иммунитетини шакллантириш, ёшларда соғлом маданий еҳтиёжлар ва соғлом дидни тарбиялаш, уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш зарур.

Ўзбекистон ўз тараккиёт йўлини танлагани ва шу йўлдан халқнинг буюк келажаги томон муваффакият билан бораётгани жамиятнинг миллий ғоя ва мафкурани ишлаб чиқиши тақазо этади. Чунки бошқа мафкуралар мамлакатимиз ривожланиш жараёнининг мавжуд хусусиятларини хисобга олмайди хамда ўзбек халкининг маънавий хусусиятларини ўзига сингдиришга қодир эмас. Мустақил Ўзбекистон олдида бир томондан, мавжуд мафкураларнинг ижобий томонлариа таяниши мумкин бўлган, айни махалда тарихий вазият хусусиятларини хамда Ўзбекистон ахолиси менталитетини хисобга олиши лозим бўлган ўз миллий мафкурасини шакллантириш масаласи кескин қўндаланг бўлади.

Халқнинг асрий анъаналарига хамда умуминсоний қадриятларга таянадиган, шаклланаётган миллий истиклол мафкураси жамият ўз олдига кўяётган юксак мақсад хамда вазифаларни аник акс эттириши даркор. Бу хар бир ватандошимиз қандай жамият барпо этаётганимизни, қандай давлат кураётганимизни, унинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий салохияти нимадан иборат эканлигини аник тасаввур қилиб олиши учун зарур.

Ушбу масалалар давлатимиз раҳбари Ислом Каримов асарларида, жумладан, унинг «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» асарида чуқур илмий асосда хар томонлама ёритилган.

Бизнинг асосий стратегик мақсадимиз - бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик жамият, хуқуқий давлат барпо этиш; Ўзбекистонда истиқомат қилаётган барча кишилар учун, уларнинг миллий, диний ва тилига

кўра мансублигидан катъи назар, муносиб турмуш шароитини яратиш; уларнинг қонуний хуқуқ ва эркинликларини кафолатлаган холда руёбга чиқариш.

Бу – халқ жамиятнинг хохиш-иродасини, давлатимиз сиёсатининг мохияти ва мазмунини ташкил қиласди, халқнинг асрий миллий қадриятларига садоқатни сакдаган холда, бошқа давлатлар ва халқлар тажрибасидан кўр-кўrona нусха кўчирмай, ўз тараққиёт йўлидан изчил олға бориши англаради.

Бу нафакат ижтимоий иқтисодий ва сиёсий хаётга, шунингдек маданий маърифий хаётга хам тааллуқли. Одамларнинг турли маданий еҳтиёжларини қондириш, бўш вақтини, дам олишини ташкил қилиш фақат тижорат махсулотларига хизмат қилмаслиги лозим, балки одамларнинг маънавияти юксалишига хизмат қилишни хам унумаслиги зарур. Маданий хаётнинг тижорийлашуви, маданий махсулотларни оддий товарга айлантириб қўяди, яъни оммавий маданият махсулотларига айлантиради.

Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкураси, ўз мохиятига кўра, халқимизнинг асосий мақсадларини ифодалайдиган, унинг ўтмиши билан келажагини боғлайдиган, асрий орзу-умидлари ва интилишларига эришишига хизмат қиласдиган ғоялар тизимидан иборат.

Шундай сабабдан миллий истиқлол мафкураси:

- давлатимизнинг Асосий Қонуни бўлган Ўзбекистон Республикаси Конституциясига асосланиши;

- демократиянинг умум кабул қилинган принципларигагина эмас, балки анъанавий миллий қадриятларга хам асосланиши, бунинг учун у халқнинг асрлар давомида шаклланган юксак маънавиятини, анъаналари ва урф-одатларини, буюк аждодларимизнинг боқий меросини ўзига сингдириши;

-жамиятнинг барча аъзоларини, ахолининг барча қатламларини Ўзбекистоннинг буюк келажагини яратишга сафарбар қилиши;

- миллати, тили, диний мансублигидан қатыи назар, хар бир фуқарода ифтихор ва қадр-қиммат туйғусини, Ватанга мухаббат, ўзини ўзи хурмат қилиш хиссини, мустақиллик ва демократия ғояларига садоқатни тарбиялаши;

- фикрлар хилма-хиллиги ва виждан эркинлигига таяниб, маърифат йўли билан ижтимоий онгни шакллантириши даркор.

Миллий мафкура барча даврларда жамиятни долзарб ижтимоий-сиёсий вазифаларни бажариш, олийжаноб мақсадларга эришиш йўлида бирлаштирувчи қудратли маънавий-ахлокий куч хисобланади. У хар бир ватандошимиз, унинг оиласи, бутун жамият учун Ватан олдидаги бурч ва мажбуриятни бажаришнинг ахлокий мезонига айланиши даркор. Бу, Ўзбекистонда яшовчи ва тақдирини ушбу муқаддас замин билан бғлаган хар бир инсон ўзига: «Ватаним равнак топиши учун нима қилдим?» - деган саволни бериб яшаши даркор, деганидир.

Миллий мафкура хақида гап юритганда, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси мамлакатимиизда фикрлар хилма-хиллигини, фикр ва дунёкараш эркинлигини тўпик таъминлашини ёдда тутиш зарур. Асосий Қонуннинг 12-моддасида: «Ўзбекистон Республикасида ижтимоий хаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Хеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас»¹, - деб мустахкамлаб қўйилган. Бу - Ўзбекистонда фаолият юритаётган партиялар, харакатлар, ижтимоий-сиёсий гурухлардан Хеч бирининг дастурий ғоялари хукмрон давлат мафкураси бўла олмаслигини англаради. Унда биронта хам ғоя мутлаклаштирилмайди, мавжуд хокимиятни мустахкамлаш мақсадида сиёсий қуролга айлантирилмайди. Файласуф олим

А.Эркаевнинг хақли фикрича, «Ўзбекистон миллий мафкураси қонун билан мустахкамланмаган, инсонлар онги ва турмуш тарзига куч билан сингдирилмайди. Бундан ташқари, иқтисод ва ижтимоий хаётнинг аксарият соҳалари мафкурадан холидир»².

Ўзбекистонда мафкура жамиятнинг барча қатламларининг, Ўзбекистонда истиқомат қиласиган барча миллатлар вакилларининг, ноқонуний ва давлатга қарши бўлмаган барча сиёсий оқимлар тарафдорларининг манфаатларига жавоб берадиган, миллий мафкура бўлмоги даркор. Шундагина истиқлол мафкураси ижтимоий ходиса сифатида шаклланиб, умуммиллий воқеага айланади.

Истиқлол мафкураси тўла маънода миллий бўлиши учун қўйидаги талабларга жавоб бермоғи лозим:

- кишилар онгига ижобий таъсир кўрсатадиган фикрлар ва хис-туйғуларни ифодалashi, гуманистик хаётий идеалларга эга бўлиши;
- ҳалқ ва жамиятни бирлаштирувчи, куч, ишонч ва эътиқод манбаи бўлиши;
- илғор ғояларни ўзига сингдириб, инсонийликка қарши қарашларни рад этиши;
- ўз мақсадларига эришиш учун, атроф дунёдаги ўзгаришларни хисобга олиб, замонавий мафкуравий воситаларни қурол қилиб олиши лозим.

Миллий истиқлол мафкураси ушбу талабларга жавоб берсагина:

- ёт ғоялардан мустақил дунёкарашни ва барқарор ижтимоий онгни шакллантириш, ижодий фикрлайдиган шахсни тарбиялаш;

- кишиларнинг, айниқса, ёшларнинг эркинлик ва тараққиёт идеалларига ишончини мустахкамлаш, чинакам инсонпарварлик руҳидаги эътиқодини мустахкамлашга хизмат қиласиган юксак ахлоқийлик мухитини яратиш;
- ватандошларнинг ўзлигини англаши, ватанпарварлиги ўсишига, тарихий хотира мустахкамланишига, муқаддас қадриятларимизни авайлаб-асрашга кўмаклашиш;
- халқимизга хос халоллик ва виждонлилик, саховат, камтарлик ва бошқа ахлоқий фазилатларни ривожлантириш;
- қўпмиллатли халқимиз онгидаги «Ўзбекистан - бизнинг Ватанимиз» деган эътиқодни мустахкамлаш сингари асосий вазифасини бажара олади.

Мамлакатда мафкуравий бўшлиқ пайдо бўлса, бу хол ижтимоий ларзалардан, бугунги кунда турли мафкуравий полигонлардан туриб оммавий коммуникация ва маданият воситалари оркали тикиштирилаётган гайриахлокий таъсир остида давлатнинг маънавий таназзулга учрашидан бошка хеч нарса келтирмайди.

«Халқимизни турли ғоявий таҳдидлардан асраш, жамиятда мафкуравий иммунитет хосил қилиш учун уни, аввало, тараққиёт қонунларини ўзида чуқур акс эттирадиган соғлом, инсонпарвар мафкура билан қуроллантириш зарур»¹.

Бирок мафкурага таъриф беришнинг ўзи етарли эмас. Хатто, халқ мен-талитетининг барча хусусиятларини хисобга олувчи, унинг барча маънавий қадриятларини ўзига сингдирган, мазмунан ва мохиятан жуда ижобий, амалий бўлган мафкура хам, башарти у кишилар, давлат фуқаролари томонидан қабул қилинмас экан, ўз-ўзидан яроксиз бўлиб қолади. Бузғунчи, бекарорликни юзага келтирувчи кучларга оммавий маданият кўринишида ёки унинг ниқоби остида тарқалаётган турли ғояларга, маънавий таҳдидларга,

истеъмолчилик психологиясига қарши кураш қуролига айланиши учун мафкура ижтимоий онгга кириб бориши, унинг ўзагига, атрофида жамиятнинг хаёти барпо этиладиган устунга айланиши даркор. Бунинг учун, шакллантирилган мафкурага хар бир киши, жамиятнинг хар бир қисми ишониши лозим. Мафкура хаётимизга пухта кириб борган тақдирдагина хар бир фуқаро хаётининг ажралмас қисмига, халқимизнинг буюк келажагини барпо этишнинг қудратли воситасига айланади.

Маданият, ижодкорлик ва дам олиш сохасида Европа хамда Американинг қўплаб мамлакатлари ўртасидаги халқаро алокалар кенгайиб бораётган шароитда бўш вакт мутараккий хаётнинг бир қисмига айланмокда, миллатнинг маънавий холатини яхшиламоқда. Ижтимоий очик маданий фаолият ғоясига: хозирги оила, хар бир киши бўш вакт сохасида мутлақо янгича савиядаги эҳтиёжларга эга бўлади, деган жуда оддий фикр асос қилиб олинган.

Хозирги ижтимоий-маданий вазиятда бўш вақт ижтимоий англанган зарурат сифатида намоён бўлади. Жамият, бутун хаётимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш хамда маънавий янгилаш мақсадида, кишиларнинг бўш вақтидан самарали фойдаланишдан жуда хам манфаатдордир. Бўш вақтни ўзлаштиришга, бўш вақт дастурларини, марказларини ва зоналарини лойихалаштиришга «ташқи» ижтимоий буюртма шу нуқтаи назардан шакллантирилади.

Хозирги пайтда бўш вақтнинг ижтимоий-маданий категорияси сифатида жамият хаётидаги ахамияти жиддий равишда қайта баҳоланмокда. Кўп йиллар давомида ишлаб чиқариш сохасининг қўшимчаси ролини бажариб келган бўш вақт жамиятнинг ижодий ва маънавий салохияти намоён бўладиган соҳага тобора кенгрок айланиб бормокда.

Шундай қилиб, бўш вақтни шакллантиришнинг асосий қучи бўлган маданий-маърифий муассасалар миллий истиқлол ғоясини ахоли онгига етказиш оммавий маданиятнинг миллий қадриятларга салбий тасирини камайтириш борасида катта имкониятларга эгадир.

Хозирги пайтда бўш вақтнинг шоу-бизнес, компьютер ўйинлари, мода, спорт, бўш вақтнинг зидди бўлган моделларни доим ҳам кўшиб олмайдиган кўплаб хорижий моделлари баъзан мамлакатимизда ҳам маънавий хаётимизга миллий қадриятларимизга салбий тасир кўрсатмоқда. Улар ёшлар мухитида, айникса, ўрнашиб қолмокда, ижтимоий ахамиятга эга бўш вақтнинг ўрнини нотабиий босувчига айланмоқда. Ижтимоий-маданий соҳадаги миллий менталитетни емиришнинг ушбу жараёни ҳамда уни маънавий тарбия томонидан бизнинг заарсизлантиришнинг мумкин бўлган усуллари хозирча охиригача ўрганилмаган ва англаб олинмаган.

Шу тариқа, биз сўнгги ўн йилларда бўш вақтни муайян даражада автономлаштириш, уни «ташки мақсадга мувофиқликдан», прагматик мақсадлардан ажратиб олиш, жамият хаёт фаолиятининг мақсадларидан бирига, воқеликни гедонистик идрок этиш, «улуғвор фаолият» соҳасига айлантиришнинг гувоҳи бўлмоқдамиз. Бунда оммавий маданият намуналарининг роли ҳам кам эмас.

Бу холат миллий мафкурани ҳалқимиз онгига муваффақиятли сингдириш бугунги кунда маданий-маърифий муассасалар фаолияти ёшларни тўғри тарбиялашнинг, оммавий маданиятнинг салбий тасирини камайтиришнинг, минималлаштиришнинг мухим омилига айлантирмоқда. Маданият ва санъат муассасаларининг фаолияти фақат тијорат асосига қурилишига йўл қўймаслик даркор. Барча маданий-маърифий ишларни сифат жихатдан янги даражага кўтариш керак. Кутубхоналар, ахборот-ресурс марказлари, театрлар, клублар, маданият уйлари ва саройлари, истироҳат боғлари, музейлар ва бошқа муассасаларнинг имкониятидан тулиқрок

фойдаланиш, тегишли тадбирларни ишлаб чиқиш хамда хаётга татбиқ этиш зарур. Турли учрашувлар, «давра сухбатлари», мунозаралар ўтказиш, ахоли кенг оммасига умуминсоний ва ҳақиқий миллий қадриятлар мохиятини тушунтириб берувчи методик адабиёт, плакатлар чиқариш керак.

Одамлар сохта қадриятлардан асл қадриятларни фарқлашни ўрганишлари керак. Бадиий адабиёт ва санъат ижтимоий тажрибанинг ижтимоий-маданий фаолият руёбга чиқадиган жуда муҳим соҳаларидандир. Хозирги дунёда санъат ахлоқ ва гўзалликдан баҳраманд бўлиш воситасидир, чунки у аниқ қўриниб турган эстетик, тарбиявий, маърифий ва бошқа ижтимоий-маданий вазифаларни бажаради.

Хар қандай миллий мағкуранинг функцияси қандай бўлсада, фуқаролар ижтимоий хамкорлиги учун, айрим қадрият кўрсатмаларини умуммиллий миқёсда, бир шаклга келтириш учун асос бўлишdir.

Ижтимоий онг ва инсон фаолиятининг ўзига хос шакли бўлган санъат - оламни эстетик ўзлаштиришнинг энг муҳим усулларидан бири. У кишиларнинг эстетик эҳтиёжларини инсонга қувонч, лаззат баҳш эта оладиган, уни маънавий бойита оладиган, шу билан бирга, уни ўз фаолиятининг конкрет соҳасида гўзаллик қонуни бўйича ижод қила оладиган шахсга айлантира оладиган асарларни яратади. Асарнинг билишдаги ахамияти санъатнинг эстетик функцияси орқали намоён бўлади ва унинг кишиларга гоявий-тарбиявий таъсири руёбга чиқади.

Хар томонлама ривожланган, маънавий бой шахсни тарбиялаш адабиёт ва санъатнинг асосий вазифасига айланмоғи даркор. Санъат ходимларининг бурчи мураккаб ва шонли тарихимизнинг, хозирги хаётимизнинг, мустақил ривожланиш тажрибамизнинг ёркин сахифаларини акс эттирувчи асарларни яратишидир. Бошқа томондан эса, халқимизга ётғоялар мохиятини хар томонлама, чуқур очиб бериш даркор.

Шунингдек, адабиёт ва санъатга, ижодкор зиёлилар муаммолариға давлат хамда жамоатчиликнинг эътиборини кучайтириш зарур. Бадий маданият соҳасида давлат ижтимоий-маданий сиёсатининг устувор йўналишлари орасида фуқароларнинг санъатнинг хилма-хил турларидан баҳраманд бўлиш хуқуқининг руёбга чиқарилишини таъминловчи тадбирларни ўtkазиш, профессионал санъатнинг ижтимоий соҳасини ва унга бўлган талаб қўламини кенгайтириш ажралиб туради. Бадий таклифнинг шакллари ва жанрларининг хилма-хиллигини кўпайтириш хисобига оммавий аудиториянинг муттасил кенгайиб бориши, театрлар ва филармония жамоаларининг гастроль фаолиятининг, шу жумладан чет элга гастролларининг, гастроль алмашувнинг давлат томонидан қўллаб-куvvatlaniши давлат маданият органларининг эътиборида бўлмоги лозим.

Оммавий маданиятнинг кич, мид каби қисмига қарши мафкуравий маданий иммунитетни биринчи галда юксак адабиёт ва санъат орқали шакллантириш мумкин.

Давлатимиз маданий сиёсатида истеъоддарни аниклаш, камол топтириш ва ривожлантиришга, санъат усталари узини курсатиши ва уларга булган талаб соҳасини кенгайтиришга алоҳида ўрин берилиши даркор. Янги муаллифлар, санъаткорлар, сахналаштирувчи ва ижрочи касблар вакиллари, шунингдек, санъатнинг хар хил турлари ва жанрлари бўйича инновацион лойихалар муттасил қўллаб-куvvatlaniши хамда мақсадли рағбатлантирилиши лозим. Ёш санъат арбобларининг бадий камол топиши, уларнинг танловларда, фестивалларда, ижодий лабораторияларда, устахоналарда, семинарларда иштироки учун кўплаб имкониятлар яратилиши керак.

Айниқса, хар хил бадий хаваскорлик тўгараклари, халқ театрлари, талабалар ва театр студиялари, филармониялари ва шу каби норасмий, хаваскорлик жамоалари сонини кўпайтириш лозим. Уларни нодавлат,

нотижорат ташкилотлари сифатида қўллаб қувватлаб бу мақсадда турли фонdlар, ташкилотлар, жумладан давлат томонидан грантлар ажратиш, кредит олишда ва гастрол уюштиришда транспортда юришда имтиёзлар бериш керак.

Драматургия, мусиқий ва тасвирий санъат асарларини сотиб олиш, спектаклларни, концерт дастурларини яратишга, кўргазмалар ўтказишга, хар хил кўламдаги комплекс лойихаларни амалга оширишга (танлов асосида) давлат буюртмасини ва ижтимоий буюртмани бериш амалиётини ривожлантириш хамда такомиллаштириш лозим. Бу тадбирлардан мақсад жамоалар хамда ташкилотларнинг бадиий-репертуар сиёсатига таъсирни кучайтириш керак. Давлат ижтимоий буюртма сингари воситадан фойдаланиб, ижтимоий ахамиятга молик мавзудаги асарни яратишни албатта молиявий қўллаб-куватлаши керак. Давлат болалар, усмирлар ва ёшлар учун турли жанрлардаги асарлар яратилишини алоҳида қўллаб-куватлаши даркор.

Ўсмирлар, ёшлар субмаданиятида асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Кўпчилик ёшлар бўш вактини бевосита ёки билвосита мусикани идрок этиб, мусиқий кўнгил очиш эҳтиёжини қондириб ўтказади. Замонавий мусика туфайли ёшлар клублари, бирлашмалари, студиялари, оммавий харакатлари, ўз йўлини, ёзилмаган бўлсада, уставини, ўз қонунларини ишлаб чикувчи, ўз услубини, етакчиларини яратувчи бошқа «харакатчан тузилмалар» ўзини намоён этмоқда.

Оммавий маданиятнинг енг кудратли, енг таъсирчан, енг космополитик ва миллий нигилистик кўринишларидан бири замонавий рок, рокн рок, попса, реп ва шу каби мусиқа жанрлариdir. Уларда миллийлик, миллий қадриятлар минимал даражага тушган, ёки умуман йуқолган. Айнан замонавий мусиқа ёшларда ташаббускорликни, исёнкорликни, вайронкорлик

инстинкларини қўзгайди, ёшларни ўз бандисига, асирига айлантириб олади. Рок мусиқа ёшларга наркотик моддаларга ўхшаш таъсир кўрсатмоқда.

Замонавий рок мусиқани тақиқлаш орқали масалани хал қилиш бўлмайди. Мусиқавий маданият борасида мафкуравий иммунитет қандай бўлиши лозим. У қандай шакллантирилиши мумкин деган савол бўшлигича қолмоқда. Тегишли мутахассислар, педагоглар, психологлар бу борада тадқиқотлар олиб бориб, тавсиялар ишаб чиқишилари лозим.

Бугунги кунда маданий меросни - фольклорни халқ хунарманд-чилигининг барча турларини, анъаналарни, урф-одатларни шунчаки сақлаб қолиш ва ўзлаштиришгина эмас, балки уни болалар, оила, мактаб мухити ва бошка ижтимоий мухитдаги маданий-ижодий, тарбия ва таълим жараёнларига педагогика жихатдан англаган холда мохирлик билан киритиш муаммоси алоҳида ахамият касб этади.

Маданиятни ёйишнинг бугунги кунда улкан имкониятларга эга бўлган Интернет сингари замонавий воситасини хам унутмаслик лозим. Ушбу соҳанинг айрим мутахассислари санъатнинг, масалан, адабиёт каби бизга одат бўлиб қолган турлари жаҳон ўргимчак турига буткул қўчиб ўтади, деб таъкидлашмокда. Бугуннинг ўзидаёк тармоқда электрон кутубхона деб аталувчи, истаган киши жаҳоннинг хар қандай нуқтасидан туриб бирон-бир мамлакат муаллифининг асари билан танишиши мумкин бўлган улкан манбалар мавжуд.

Давлат томонидан қўллаб-қувватланадиган, халқимиз маданияти ва тарихи туғрисида чукур билим олиш, шунингдек, ўзбек мумтоз адабиёти вакиллари асарлари билан жаҳоннинг турли тилларида танишиш имконини берадиган ахборот жойлаштириш мумкин бўлган ягона қудратли ресурс яратилса, баркамол авлодни тарбиялашда, оммавий маданиятнинг миллий

қадриятларга салбий таъсирини камайтиришда жуда катта ёрдам берган бўларди.

Дин – маънавиятнинг таркибий қисмларидан бири. Функционал нуқтаи назардан, дин шахсни хаёт мазмуни ва маънавий қадриятлар билан «таъминлайди». Индивид табиат билан ижтимоий тажриба томонидан ўрнатилган чегара доирасида, нима учун яшаш керак ва ниманинг воситасида яшаш керак, деган масаланинг турли вариантлари орасидан бирини танлаши, яъни трансцендентал (билиб бўлмайдиган) «Мен»ини тўлдириши зарур. Бундай танлаш зарурати ўзимизни ўзимиз трансцендент мавжудот сифатида билиб олишимиз ўзлигимизни англаш заруриятидан келиб чиқади. Тарихий динлар инсонга ушбу танловнинг мавжуд бўлиши учун дастуриламал беради.

Бу - ижтимоий хаётнинг бағоят нозик ва мураккаб соҳаси эканлигини ёдда тутиш зарур. Миллий онг ва маданият доимо диний қарашлар билан муайян даражада муносабатда бўлади. Дин ахлоқий, инсонпарвар қадриятларни тарғиб қилиш орқали маънавий қадриятларни кишилар онгига сингдиради. Динга монанд муносабатни шакллантириш мухим мафкуравий вазифа бўлиб, уни бажариш учун, диний фанатизм ва экстремизмга қарши курашиш мақсадида, диннинг инсонпарварлик асосларини ўрганишга янги туртки бериш лозим.

Динлар тарихини, уларнинг хозирги холатини тадқиқ этиш асосида уларнинг хозирги жамиятдаги, мамлакатнинг маданий, маънавий хаётидаги ўрни ва ролини аниқлаш зарур.

Баркамол авлод нафақат маънан етук, шунингдек жисмонан соғлом хам бўлиши керак. Жисмоний тарбия ва спорт - жамият умумий маданиятининг ажralmas қисми, ижтимоий хаётнинг тарихан таркиб топган, мустакил ва ўзига хос ходисаси. Шунинг учун жисмоний тарбия назарияси хамда

амалиётини ривожлантириш умуман жамият ижтимоий-маданий фаолияти қарор топиши жараёнларидан ажратилмаган ва ажратилмайди.

Ёш авлодни баркамол етиб маънавий-ахлокий тарбиялаш учун жисмоний ва руҳий соғломликни муҳофаза қилиш хамда мустаҳкамлаш, соғлом турмуш тарзи асосларини шакллантириш тақозо этилади.

Ёшларни харбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялашда спортнинг ўрни беқиёсдир.

Шу сабабдан Ўзбекистонда болалар спортини ривожлантиришга, айниқса қиз болаларни жисмоний тарбия ва спортга жалб қилишга катта еътибор берилмоқда. “Соғлом она соғлом бола йили “ шиори республикамизда анча машхур бўлиб кетди. Мактабларда “Барчиной”, “Алпомиш” мусобақалари, “Умид нихоллари” ўйинлари, КХК ва Ал “Баркамол авлод”, олий ўқув юртларида “Универсиада”лар ўтказилмоқда.

Спорт ва жисмоний тарбия ёшлар мухитида гиёхвандли ва ичкилиkbоззликнинг олдини олувчи самарали восита хисобланади.

Кўплаб авлодларнинг бебаҳо мероси тарзида узок асрлар давомида юзага келган урф-одатлар, маросимлар ва байрамлар хам маънавий тарбиянинг мухим омили хисобланади.

Анъаналар анча илгари пайдо бўлган, қадимги даврларда улар инсоннинг ижтимоий ва шахсий хаётини белгилаб берган. Анъаналар панд-насихат, ахлоқий-эстетик нормалар, хўжалик фаолияти қоидалари ва кўникумлари, уй-жой тузилиши, фарзандларни тарбиялаш, беморларга кўмаклашиш, дори-дармондан фойдаланиш усусларини ўз ичига олган. Урф-одатларнинг қатъийлиги, такрорланувчанлиги, мустаҳкамлиги анъаналарни ҳалқ маданиятини кейинги авлодларга етказиш воситасига айлантириди.

Анъаналар барча ижтимоий тизимларда амал қиласи ва улар хаёт фаолиятининг зарурий шарти хисобланади.

Ўзбек халқи урф-одатлари, маросимларининг асосий мажмуи, унинг моддий маданияти хозирги техноген цивилизация шароитида хам халқимиз маданиятининг узвий қисмини ташкил этади. Тарихий-маданий анъаналарнинг авлодлараро узатилиши ёш авлоднинг ижтимоийлашувида хамда этниклашувида алоҳида ахамият касб этади. Бу еса индивидуализмнинг кескин шаклларига, егоизм ва егоцентризмга миллий нигилизм ва космополитизмга қарши мағкуравий иммунитет ишлаб чиқища катта ахамиятга ега.

Жамоавий хотира бўлган анъаналар айни маҳалда этник ўзлигини англаш элементи хамдир. Улар одамларда миллий-этник «жозиба», ўхшаш кечинмалар юзага келишида қўмаклашади, ватанпарварлик ва миллий ифтихор туйгуларини мустахкамлайди.

Ёш авлодни тарбиялашда хам илғор анъаналардан фойдаланиш даркор. Анъаналарни билган киши хаётий тажриба орттиради, зарур қадрият йўналишларини аниқлаб олади. Шу боис маданий анъаналар бутун тарбия амалиёти учун оммавий маданиятнинг салбий таъсирига қарши турища муайян ахамият касб этади.

Маънавий тарбияда, миллий қадриятларни, урф одат ва анъаналарни ўзлаштиришда, айниқса болалик ва ўсмирилик даврларида оила асосий роль ўйнайди.

Оила инсон учун ишончли таянч, унинг учун маънавият хамда ахлоқ манбай хисобланади. Президент Ислом Каримов оиланинг ижтимоий ахамиятини хисобга олиб, 2012 йилни «Мустахкам оила йили» деб номлаш ташаббуси билан чиқди. Бунинг ўз рамзий маъноси бор. «Янги йилга мана шундай ном беришимииз, азал-азалдан халқимиз учун муқаддас бўлмиш

оилани хаётимиз таянчи ва суюнчи, жамиятимизнинг хал қилувчи асосий бўғини деб қабул қилишимиз замирида, хеч шубҳасиз, жуда катта маъномохият мужассам. Чунки, оила соғлом экан - жамият мустахкам, жамият мустахкам экан - мамлакат барқарор. Буни исботлаб, тасдиқлаб беришнинг хеч кандай хожати йўк»¹. Ички эркинлик, маънавий характер, соғлом фуқароликнинг илк асоси бўлмиш маънавий қадр-қиммат хисси инсонда оила ва уруғ руҳидан, ўз ота-онаси хамда аждодларини маънавий хамда диний англаб идрок этишдан вужудга келиб, қарор топади.

Инсоннинг кейинчалик ким бўлиши унинг болалигида ва, айнан болалиги билан белгиланади; туғма майллар ва истеъдод хам бор, албатта, бироқ, буларнинг кейинчалик ривожланиши ёки хазон бўлиши, ривожланган тақдирда, айнан қай тарзда ривожланиши илк болаликдаёқ, маълум бўлади.

Оиласи өнниллик ижтимоий хаётнинг асосий тушунча хамда қоидаларини, халқнинг ёш авлодни тарбиялашдаги ижтимоий тажрибасининг бир қисми бўлган анъаналар ва урф-одатларни, маросимларни сақлаб қолиш хамда авлоддан-авлодга узатиш имкониятини яратади. Бу жараён ота-оналар, фарзандлар, қариндошларнинг хамкорлиги, катталарга мухаббат ва хурмат, кичиклар хақида ғамхурлик қилиш туфайли содир бўлади. Оммавий маданият мағкурачилари фикрича, шундай даврлар хам бўладики, оила муқаддаслиги қалдан эътироф ва эҳтиром этилмай қолади; одамлар уни қадрламай, авайламай, хатто, оила қурмай қўядилар. Бу хол нималарга олиб келишини олдинги бобда кўриб чиқдик ва бунинг оқибатлари аянчлилигини билдик. Хозирги вактда Ғарбда, оила ва никоҳ институти муқаррар равишида тугаб битади ва бу фойдали жараён, деб бизни ишонтиришга уринаётган кучлар бор. Улар таъкидлашича, вақт шунчалик шитоб билан ўтмоқда, натижада ота-оналар билан фарзандлар ўртасидаги руҳий-маънавий «масофа» узокдашмоқдаки, бу масофани на тўлдириб, на босиб ўтиб бўлади.

Аслида бу ходиса бутунлай бошқача, яъни инсон маънавияти, айникса, маънавий анъаналари хасталаниб ва қашшоқлашиб бораётгани билан изохланади. Гарбда оила мутлақо тарихий суръат жадаллашиб бораётгани учун эмас, балки инсоният бошдан кечираётган маънавий инкиroz туфайли парчаланмоқда. Бу инкиroz оиласа ва унинг маънавий бирлигига путур етказади, уни жипслаштириш, пайванд этиш ва мустахкам хамда муносиб муштаракликка айлантирувчи асосий, ягона омил - ўзаро маънавий мансубдошлик хиссидан маҳрум этади.

Миллий ўзини ўзи бошқаришнинг ўзига хос модели бўлган махалла асрий анъаналар, урф-одатлар хамда маросимларга таяниб, муҳим ташкилий-тарбиявий функцияни бажаради. Махалла хамжамиятида ижтимоий онг оқсоқолларнинг турмуш тажрибаси, катталарнинг шахсий намунаси, жамоа хулқ-атвор нормалари воситасида бойиб боради.

Махалла - кишилар қунда умргузаронлик қиласидиган мухит. Бу ерда уларнинг онги ва хулқ-атворига жамоатчилик фикри жиддий таъсир кўрсатади. Муносабатлар адолат, ўзаро хурмат, раҳм-шафкат, ўзаро ёрдам негизида олиб борилади. Халқимиз учун махалла, аслида, демократиянинг илк мактабидир.

Махаллада муайян мақсадни қўзлаб тарбиявий иш олиб бориш учун кенг имкониятлар мавжуд. Айникса, фаолиятнинг миллий маданий-тарихий ва маънавий-ахлокий қадриятларни авайлаб-асраш хамда ривожлантириш, ёш авлодни Ватанга мухаббат руҳида тарбиялаш сингари йўналишларида махалланинг ахамияти катта.

Махалла миллий қадриятларни айниқса урф одатлар ва бошқа майший қадриятларни юзага чиқарувчи, ривожлантирувчи ижтимоий институт сифатида уларни оммавий маданиятнинг салбий таъсиридан айниқса

миллийликни инкор қилувчи миллий қиёфасиз, стандартлашган, бегоналашган формал муносабатларга айланишдан химоя қиласди.

Мехнат жамоалари хозирги дунёда инсон хаётининг асосий қисми ўтадиган, унинг ижтимоий ва шахсий қоида хамда қарашлари шаклланадиган ижтимоий-ахлоқий мухитга айланиб қолди.

Кишилар мехнат фаолияти жараёнида ижтимоий муносабатларни ўрнатиб, ўзаро муносабатда бўлишади. Инсоннинг инсонга ва инсоннинг мехнатга муносабати жуда мухим саналади.

Мехнат жамоасининг энг мухим хусусияти унинг фаолиятидан кўзланган мақсадларнинг бирлигидир. Шу билан боғлик, холда мехнат жамоаларида меҳнатсеварлик, касбий маҳорат, интизом тарбияланади. Жамоа турли миллатларга, турли динларга мансуб кишиларни дўстликка ва ўзаро бир-бирини тушунишга, ўзаро манфаатли асосда хамкорлик қилишга ўргатади, миллий, умуммиллий ва умуминсоний қадриятларни уйғунлаштиришга кўмаклашади. Бу эса, ўз навбатида, илғор ижтимоий муносабатларни шакллантиришда, соғлом маънавий мухитни яратища мухим омил бўлиб хизмат қиласди.

Мамлакатимизда фаолият юритаётган сиёсий партиялар, нодавлат ташкилотлар мафкуравий жараёнда фаол иштирок этишлари даркор. Шу маънода 4 та сиёсий партия, Республика Маънавият таргибот маркази, Инсон хукуқдари буйича Республика Миллий маркази, Республика Миллий ғоя илмий амалий маркази, Маърифатпарварлар жамияти, Оила маркази, Ўзбекистан файласуфлари миллий жамияти, Ижтимоий фикр маркази, турли ижодий уюшмалар Ёзувчилар уюшмаси, Республика Бадиий Академияси, композиторлар ва бастакорлар уюшмаси, Архитекторлар ва меморлар уюшмаси ва ш.к. хамда минглаб ННТ нинг тарбиявий фаолияти жуда мухим. Улар миллий қадриятларни, маънавий маданий меросимизни тиклашда,

ривожлантиришда, одамлар онгига етказишда таълим муассасалари қаторида асосий роль ўйнайди. Уларнинг фаолияти билан бизнинг хозирги замон давватларига жавоб бера олишимиз, оммавий маданиятнинг салбий таъсирларини минималлаштиришимиз бевосита боғлиқ.

Жамоатчилик фикрини шакллантиришда, халқ, ва, биринчи навбатда, ёш авлод онгига миллий истиқлол ғоясини сингдиришда оммавий ахборот воситалари алохидаги ўрин тутади.

Оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва роли юз йилга яқин вақтдан буён жаҳоннинг энг закий кишиларини қизиқтириб келмоқда. Ахборот узатишнинг оммавий воситалари тугал шаклланган XXI аср бошида аудиторияни оммавий бошқариш ғоясини ишга солиш имконияти яратилди. Радио ва телевидение пайдо бўлиши билан олам хам ўзгарди. Ахборот озчиликнинг имтиёзидан кенг омма майший хаётининг бир қисмига айланди. Шу тарифа сиёсий коммуникация ўзгариб, унинг ихтиёрида янги воситалар ва янги мақсадлар пайдо бўлди. Оммавий сиёсий коммуникация жамият бутун ахборот мухитининг трансляторига, оммавий ахборот воситалари эса жуда

мухим қуролга айланди.

Президентимиз хақли равишда таъкидлаганлариdek, айнан оммавий ахборот воситалари «...мустақил тўртинчи хокимиятга - фуқороларнинг сиёсий хуқуқ ва эркинликларини амалга оширишнинг энг таъсирчан қуролига» айланиб, жамиятимизнинг демократик қадриятлари хамда идеалларини ривожлантириши, кишилар онгини шакллантириш бўйича фаол иш олиб бориши лозим

Қайд етиш лозимки, оммавий маданият идустриси усулларида ишлаб чиқилиб оммавий ахборот воситалари орқали тарқатилишга мўлжалланган. ОАВ ходимларининг маданий савияси диди касб махорати,

ватанпарварлигига оммавий маданиятнинг қайси маҳсулотлари тарқалиши боғлиқ. Чунки давлат цензураси бекор қилинган, ОАВ ўз фаолиятида еркин.

Хулоса

Шундай қилиб, оммавий маданиятнинг янги сохта қадриятларни» тарғиб қилишидан мақсад анъанавий ахлоқий ва маънавий қадриятлар тизимини бузишдан иборат бўлиб, бу глобаллашув жараёнининг ўзига хос намоён бўлишидир.

Оммавий маданият қадриятлари қанакадир сунъий анъаналарни яратишга интилиш, деб айтиш мумкин. Бу уриниш доимо хам муваффақиятли чиқавермайди, чунки ақл-заковат дунёқарашнинг қўплаб авлодлар давомида барқарор равища тақрорланадиган универсал асосини яратишга қодир эмас. Шунинг учун, оммавий маданият қадриятлари, одатда, ўзгарувчан бўлади, бир авлоддан нарига ўтмайди.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, оммавий маданиятнинг янги умум-инсоний қадриятлари сунъий анъана бўлиб, унинг асосида ўзини ақлли хисоблаш, ўжарлик, инсонга хос ғаразгуйлик ва маккорликдан бўлак хеч нарса - хаётий тажриба хам, авлодлар донишмандлиги хам йўқ. Бундай қадриятларни қарор топтиришга уриниш хозирги ёшлар оммавий ахборот воситаларида оила, вафо, иффат ва Ватан сингари қадриятлар қадрият бўлмай қолишига олиб келади. Бироқ ўғирлик, гомосексуализм, фохишалик қадриятга айланиб боради. Халқ ахлоқий ва маънавий Қадриятлари тизимининг бузилиши эзгулик ва ёвузлик, адолат, шаън, ватанпарварлик, эътиқод тўғрисидаги анъанавий тасаввурларимизни барбод қиласи. Вахоланки, халқимиз анъанавий равища маънавий қадриятларни афзал кўришга мойил бўлган, эзгулик, хақиқат ва гўзалликни моддий неъматлардан юқори қўйган.

Хулоса

Оммавий маданиятнинг шаклланиши индустрисал жамиятда бошланиб замонавий постмодерн жамиятда ижтимоий феноменга айланди. У истеммолчилик сохасида ва инсоннинг бўш вақтини ташкил қилиш ва хордигини чиқаришда етакчи ўрин егаллади.

У XIX асрнинг ўрталарида индустрисал Европада юзага келди хамда XX аср бошида шиддат билан ривожланаётган оммавий коммуникация воситалари грамёзув, кинематография, радио, босма оммавий ахборот воситалари ва, нихоят, XX аср ўртасигача оммавий маданиятнинг асосий тарқатувчиси бўлган телевидение таъсири остида тўла-тўкис шаклланди.

XX аср ўрталаридан бошлаб оммавий маданият иктисадиётнинг сердаромад тармокларидан бирига айланди ва, хатто, тегишлича «кўнгилочар маҳсулотлар индустриси», «тижорат маданияти», «бўш вақт индустриси» деган номларни ортириди. Ушбу номларнинг сўнгиси оммавий маданиятнинг юзага келиши сабабларидан бирини – иш билан банд фукароларда ортикча бўш вактнинг пайдо булишини англатади. Кишиларда «вактни ўтказиш» эҳтиёжи кўпроқ юзага кела бошлайди. У ўзини асосан хиссиёт сохасида, яъни адабиёт ва санъатнинг барча турларида намоён етаётган оммавий маданият шу эҳтиёжни, албатта, пул эвазизига қондиришга мўлжааланган. Психологик жихатдан ўзини бўш қўйишга интилаётган, унча-мунча нарсанинг фарқига бормайдиган улкан оммани ўзига қаратиб келаётган телевидение сўнгги ўн йилликларда ижтимоий демократлаштиришнинг муҳим каналига айланди.

Хар кандай элитарликнинг душмани бўлган оммавий маданият бир канча фаркли хусусиятларга эга. Бу, энг аввало, унинг, агар жун дейилмаса, купинча уртамиёналийка айланиб кетадиган соддалигидир. Чунки у «куча одами»га мулжалланган. Оммавий маданият уз функциясини ба-жариши - кучли ишлаб чиқариш стрессларидан халос қилиш учун ками-да кунгилочар восита булиши даркор. Мухаббат, оила, шахвоният, амалга интилиш,

саргузашт, дахшат, зуравонлик сингари барча учун кизяқ, ва ту-шунарли булган мавзуларни ишга солиб, катта даромад орттирувчи оммавий маданиятнинг устун мавзулари хам юкоридагиларнинг барчасига мувофиқ келади.

Хозирги оммавий маданият маданий ишлаб чиқариш хамда маънавий истеъмол усулларини хам, турмуш тарзи, тилни хам ўз ичига олувчи бутун бир тизимдир.

Бир томондан, оммавий жамият кишилари учун оммавий маданиятнинг консюмеризм ва истеъмолчилик сингиб кетган намуналарини ишлаб чикарадиган кўнгилочар махсулотлар индустрияси деб таърифланадиган қандайдир шаклсиз мохият оммавий маданият субъекти сифатида намоён бўлади. Бирок кўнгилочар махсулотлар индустрияси намуналарининг мутлақ истеъмолчиси, яъни оммавий маданият обьекти бўлган оммавий жамият кишиси айни маҳалда оммавий маданият субъекти хамdir. Буни шу нарса такозо этадики, кўнгилочар махсулотлар индустрияси оммавий маданият намуналарини ишлаб чиқаришда унинг обьектидан мустакилдек бўлиб куринишига карамай, барибир, оммавий киши диidi хамда эҳтиёжини назарда тутади. Акл бовар килмайдиган жихат шундадир. Бир томондан, маданият индустряси уз махсулоти воситасида оммавий киши дидини шакллантиради. Бошка томондан эса, шуларнинг узини нишонга олади. Натижада ёпик дойра хосил булади-ки, оммавий маданиятнинг куплаб намуналарининг савияси пастлиги шу билан изохланади. Оммавий маданият икки хил бадоланади: купчилик бу ходисани салбий тавсифлайди, бирок оммавий маданиятни ижобий баҳолайдиган тадқикотчилар хам оз емас.

Биринчи гурух вакиллари (Адорно, Маркузе ва бошкалар) ушбу ходисани салбий баҳолашади. Уларнинг фикрича, оммавий маданият ўз истеъмолчиларида воқеликни пассив идрок этишни шакллантиради. Бундай нуктаи назар оммавий маданият асарларида индивид атрофидаги

социомаданий маконда содир бўлаётган ходисаларга тайёр жавоб берилиши билан асосланади. Бундан ташкари, оммавий маданиятнинг айрим назариётчилари фикрича, унинг таъсирида қадриятлар тизими ўзгаради: қизикарли ва кўнгилочар нарсаларга интилиш устун бўлиб колади

Оммавий маданиятнинг ижтимоий онгга таъсири билан боғлик салбий жихатларга, шунингдек, оммавий маданият реалликка қаратилган образга эмас, балки инсон рухиятининг онгсиз соҳасига таъсир килувчи имижлар тизимига асосланиши киради.

Оммавий маданият ўз мохиятига кўра сохта маданиятдир, чунки у хақиқий (яъни юксак) маданиятдан фарқли равишда, кўп шаклларига кўра гуманистик йуналишдаги ижтимоий тараккиётга хамда инсоннинг маънавий ривожланишига кўмаклашмайди. Чинакам маданиятнинг табиати ва вазифаси - инсонни мұтабар хамда баркамол килиш. Оммавий маданият аксинча вазифани бажаради - онгнинг тубан жихатлари ва инстинктларига жон бағишлийди, улар эса, ўз навбатида, шахснинг ахлокий, эстетик ва интеллектуал таназзулини рағбатлантиради. Шу сабабдан оммавий маданият таъсирида хақиқий асл қадриятлар деформацияга учрайди.

Оммавий коммуникация воситаларининг Интернет глобал тармоги пайдо бўлгани билан изохланадиган кейинги ривожланиши натижасида у оммавий маданиятнинг чегара билмайдиган ва янги коммуникатив маконни шакллантирадиган глобал ходисасига тўла-тўкис айланди.

Бугунги кунда оммавий маданият хозирги киши умргузаронлик қиласидиган табиий мухитга айланди ва унинг хаётида бир катор мухим вазифаларни бажармокда. Шу билан бирга, глобаллашувнинг мухим омилларидан булган оммавий маданиятнинг мухим хусусиятларидан бири унинг миллий қадриятлар хамда устувор жихатлар тизимини бирхиллаштириб юборишда фаол роль уйнашидир. Оммавий маданиятнинг

бу хусусияти ижтимоий ривожланиш парадигмалари алмашаётган даврларда якколрок кўринади.

Хозирги «оммавий маданият» - бузғунчи ғояларни, янги ноанъанавий қадриятларни хамда хаётнинг гайриахлокий нормаларини тарғиб қилишнинг жуда мухим ва ғоят самарали воситаларидан бири. Шу билан бирга бутун жаҳонда илғор демократик маданиятнинг ривожланишига жиддий путур етказади. Оммавий маданият бисотида аудитория онгига таъсир этиш воситалари жуда кўп, улар орасида ғоят нозиклари хам бор. Хозирги пайтда анъанавий қадриятлар чегараси атрофида олиб борилаётган «ўйинлар» жуда кенг ёйилмокда. Бунда реал вокелик билан бадиий ижод чамбарчас қўшилиб кетади, улар симбиозининг хилма-хил типлари юзага келади ва бу типлар оммалашиб, бора-бора оммавийлашиб кетади.

Оммавий маданиятнинг ёшларга хамда жамиятга халокатли таъсири окибатлари чиндан хам даҳшатли. Бу, биринчи навбатда, оила, садокат, вафо, дустлик сингари анъанавий қадриятларнинг емирилишидир. Оммавий маданият ходисалари келтириб чиқарган хамда оммавий коммуникация воситалари ёрдамида бутун жаҳонга ёйилган сексуал революция кишилар, энг аввало, ёшлар онгига оиласиий ришталар ва мажбуриятлар домидан ўзини халос қилган омадли мачо имижини, шунингдек, асосий мақсади хозирги замон аёли хуқуқлари учун адолатли кураш эмас, балки уни анъанавий оиласдан ажратиб олиш, она, бека ролидан маҳрум этиш ва х-к. бўлган ўта агресив сепарат феминизм ғояларини хам сингдиради.

Ёш авлодни тарбиялаш ишида маданият хамда санъатнинг роли ортмокда. Санъат асари - киши қалбига олиб борадиган энг қиска йўл. Шу боис санъат арбоблари анъанавий оиласиий қадриятларни тарғиб этадиган, жиноий турмуш тарзини қоралайдиган ва х.к. асарларни яратишлари даркор. Факат шу йўл. билан анъанавий маданияти бузилган мамлакатларнинг аянчли қисматини четлаб ўтишимиз мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Президент И.А.Каримов асарлари, маъruzалари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.- Тошкент: Ўзбекистон, 2000.
2. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни – халқ, миллатни – мил-лат қилишга хизмат этсин:// Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Том 7.- Тошкент: Ўзбекистон, 1999.
3. Каримов И.А. Соғлом халқ, соғлом миллатгина буюк ишларга қодир бўйлади:// Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Ж.13.- Тошкент: Ўзбекистон, 2005.
4. Каримов И.А. Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим:// Инсон, унинг ҳукуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Ж.14.- Тошкент: Ўзбекистон, 2006.
5. Каримов И.А. Демократик ҳукукий давлат, эркин иқтисодиёт талаблари-ни тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаё-тимиз гаровидир:// Жамиятимизни эркинлаштириш, ислоҳотларни чукурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Ж.15.- Тошкент: Ўзбекистон, 2007.
6. Каримов И.А. Илму маърифат зиёси ҳеч қачон сўнмайди:// Жамияти-мизни эркинлаштириш, ислоҳотларни чукурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимиз-нинг мезони ва мақсадидир. Ж.15.- Тошкент: Ўзбекистон, 2007.
7. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч.- Тошкент: Маънавият, 2008.

8. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислоҳот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир.// Мамлакатни модерниза-ция қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Ж.16.- Тошкент: Ўзбекистон,2008.

9. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни из-чил давом эттириш – давр талаби.// Ватанимизнинг босқичма босқич ва бар-қарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Ж.17.- Тошкент: Ўзбекистон,2009.

10. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш.// Вата-нимизнинг босқичма босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – биз-нинг олий мақсадимиз. Ж.17.- Тошкент: Ўзбекистон,2009.

11. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқур-лаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси.- Туркис-тон.- 2010.- 13 ноябрь.

12. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаро-лик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир. // Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. Ж.18.- Тошкент: Ўзбекистон, 2010.

13. Каримов И.А. Тарихи бой, бугуни гўзал, келажаги буюк шаҳар.// Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. Ж.18.- Тошкент: Ўзбекистон, 2010, 23-б.

14. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 18 йиллиги-га бағишланган тантанали маросимдаги табрик сўзи.// Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. Ж.18.- Тошкент: Ўзбекистон, 2010.

15. Каримов И. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга күтәради-ган йил бўлади// Халқ сўзи.- 2012.- 20 январь.

16. Каримов И.А. Инсон хотираси – боқий, қадр-қиммати –улуг// Халқ сўзи.- 2012.- 10 май.

2. Монография ва китоблар

17. Бердяев Н. Философия неравенства.- М.: Има-Пресс, 1990.
18. Бодрийяр Ж. Америка.- СПб.: Владимир Даль, 2000.
19. Бурстин Д. Американцы: демократический опыт.- М.: Изд. группа Про-гресс – Литера, 1993.
20. Лебон Г. Психология народов и масс.- СПб: Макет, 1995.
21. Маркузе Г. Одномерный человек: исследование идеологии развитого индустриального общества.- М: ООО "Издательство АСТ", 2002.
22. Одилхонова Ш.“Оммавий маданият” таҳдиidi.-Тошкент: Мухаррир,2010.
23. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс.- М.: Аст: Ермак, 2005.
24. Токвиль А. Демократия в Америке.- М.: Прогресс, 1994.
25. Тоффлер Э. Шок будущего.- М.: ООО “Издательство АСТ”, 2002.
26. Тўраев Ш. Маънавий таҳдид: фалсафий талқин.- Тошкент: Мухаррир, 2010.
27. Учёнова В. В. Реклама и массовая культура: служанка или госпожа? – М.: Юнитидана, 2008.
28. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я».- М.: Аст:Астрель, 2011.
29. Фромм Э. Бегство от свободы.- М.: ООО “Издательство АСТ”, 2011.
30. Эркаев А. Маънавият ва тараққиёт.- Тошкент: Маънавият, 2009.

31. Куронов М., Эсонбобоев Ф. Гибрид олмадан гибрид одамгача.-
Тош-кент: Мұхаррир, 2010.

32. Эркаев А. Манавият миллат нишони.-Тошкент: Манавият, 1999.

3. Мақолалар

32. Иминова Н. Ахборот рискидан ҳимояланиш механизми// Жамият
ва бошқарув.- 2010.- №2.

33. Интернет// <http://ru.wikipedia.org/wiki>.

34. Кинематограф Европы// <http://clubstudiofate.ucoz.ru/.../121-1-0-146>.

35. Мусаев М. Миссионерлик ва прозелитизм таҳди迪// Жамият ва
бошқа-рув.- 2011.- №2.

36. Мұхаммадиев У. Нодавлат” ташкилотлар// Тафаккур.- 2010.- №1.

37. Нишонова О. Этномаданият фалсафий-эстетик тадқиқотлар
объекти// Тафаккур.- 2011.- №1.

38. Носиров Р., Қодиров Б. Ижтимоий-иктисодий ислоҳотлар
самараси// Жамият ва бошқарув.- 2010.- №4.

39. Одилхонова Ш. “Оммавий маданият” нима?// Тафаккур.- 2010.-
№2.

40. Примов Б. Ахборот оқимининг ахлоқий қадриятларга таъсири//
Жамият ва бошқарув.- 2011.- №2.

41. Рахмонов М. Театр Узбекистана: основы//
<http://www.bookinguz.com/ru/iskusstvo-uzbekistana>.

42. Сийланган жойида азиздир санъат. Бадий академия раҳбари
Т.Кўзиев билан сұхбат// Тафаккур.- 2009.- №1.

43. Солиева Г. Китоб савдоси хусусиятлари ва уни ривожлантириш//
Жами-ят ва бошқарув.- 2011.-№2.

44. Ўзбек миллий киноси: анъана ва истиқболлар//
<http://www.uzbekkino.uz/node/248>.

45. «Ўзбектеатр» ижодий-ишлаб чиқариш бирлашмасини ташкил этиш тўғрисида.// Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.. skm.uz.

46. Куронов Д. Романнинг янги умри.//
<http://quronov.narod.ru/dsuh1.html>.

47. Куронов М. Маънавий таҳдидларга қарши курашнинг илмий-услубий ҳамда ғоявий-мафкуравий асослари.// Маънавий таҳдидлар ва уларга қарши курашнинг илмий-услубий ҳамда маънавий-мафкуравий асослари.- Тошкент: Мұхаррир, 2010.

48. Ҳамдам У. Истиқлол даври ўзбек шеъриятининг асосий тамойиллари.// <http://www.e-adabiyot.uz/> adabiyotshunoslik/574-maqola.html.

49. Холиқов Э. Ойна ортидаги ёлғон дунё.// Тафаккур.- 2011.- №1.

50. Чориев С. Оламга негатив муносабат: хавфсизликка таҳдид.// Хавфсиз-лик ва барқарор тараққиёт йўлида. Респ. илмий-наз. конф. мат.-Қарши, 2007.

51. Эркаев А. Глобаллашув: ахборот хуружи ва оммавий маданият.// Тафак-кур.- 2008.- №4.

4. Диссертация ва авторефератлар

52. Рузиева Р.Х. Жамиятнинг маънавий янгиланишида миллий ва умумин-соний қадриятлар уйғунлигини шакллантириш масалалари. Фалс.ф.д. ... дисс. автореф.- Тошкент: ЎзМУ, 2012.

53. Чориев С.А. Сиёсий етук шахсни шакллантириш муаммолари. Фалс.ф.д. ... дисс. автореф.- Тошкент: ЎзМУ, 2005.